

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

«Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία»

*Η Ενέργεια και οι Φυσικοί Πόροι ως παράγοντες
Ανάπτυξης και Σύγκρουσης: Η περίπτωση της
Βρετανίας και της Αφρικής τους δυο τελευταίους
αιώνες.*

Αικατερίνη Κορώση

Κόρινθος, Φεβρουάριος 2017

Επιβλέπων Καθηγητής: Αθ. Δαγούμας

*Η Ενέργεια και οι Φυσικοί Πόροι ως παράγοντες
Ανάπτυξης και Σύγκρουσης: Η περίπτωση της
Βρετανίας και της Αφρικής τους δυο τελευταίους
αιώνες.*

Αικατερίνη Κορώση

Κόρινθος, Φεβρουάριος 2017

Επιβλέπων Καθηγητής: Αθ. Δαγούμας

*Energy and Natural Resources as Growth and
Conflict factors: The case of Britain and Africa
in the last two centuries.*

Aikaterini Korosi

Corinth, Greece, February 2017

**University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Sciences
Department of Political Studies and International
Relations**

**Master Program in
«Global Political Economy»**

*Energy and Natural Resources as Growth and
Conflict factors: The case of Britain and Africa
in the last two centuries.*

Aikaterini Korosi

Corinth, Greece, February 2017

Supervisor Professor: Ath. Dagoumas

Ευχαριστίες

Επιθυμώ να ευχαριστήσω ιδιαίτερος τα πρόσωπα εκείνα από τα οποία αντλώ δύναμη πάντα, τους γονείς και τις αδελφές μου, για την στήριξη που μου παρείχαν σε όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω επίσης στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κύριο Αθανάσιο Δαγούμα, για την αληθινά αμέριστη συμπαράσταση, βοήθεια και κατανόηση του στη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Θερμά ευχαριστώ οφείλω, τέλος, σε όλους εκείνους τους ανθρώπους, οι οποίοι πάντα με εμπνέουν και με ενθαρρύνουν να μην σταματώ ποτέ να δοκιμάζομαι στο συνεχές ταξίδι προς τη γνώση.

*Η Ενέργεια και οι Φυσικοί Πόροι ως παράγοντες Ανάπτυξης και
Σύγκρουσης: Η περίπτωση της Βρετανίας και της Αφρικής τους δυο
τελευταίους αιώνες.*

Σημαντικοί όροι: Βρετανία, Άνθρακας, Ενέργεια, Βιομηχανική Επανάσταση, Φυσικοί Πόροι, Ελεύθερο Εμπόριο, Pax Britannica, «Μάχη για την Αφρική», «Νέος» Ιμπεριαλισμός, «Κατάρα των Πόρων».

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία εξετάζει τη διττή λειτουργία των ενεργειακών πηγών και των φυσικών πόρων στις ανθρώπινες κοινωνίες. Ειδικότερα, αφενός αναλύει με ποιους τρόπους και σε ποιο βαθμό η ενέργεια και οι φυσικοί πόροι αποτελούν κινητήριες δυνάμεις της οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας των κρατών, και αφετέρου διερευνά την αρνητική δυναμική τους ως συνισταμένες υπανάπτυξης, συγκρούσεων και διαφθοράς των ανθρώπινων κοινωνιών.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα αναλύσουμε τον τρόπο με το οποίο η εκμετάλλευση του άνθρακα στη Βρετανία σήμανε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα την εκκίνηση της Βιομηχανικής Επανάστασης και κατέστησε τόσο ισχυρή τη βρετανική οικονομία, ώστε να θέσει τους όρους για τη δημιουργία μιας παγκόσμιας οικονομίας με κέντρο τον βρετανικό βιομηχανικό και χρηματοοικονομικό πυρήνα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αρχικά θα εξετάσουμε τον τρόπο με τον οποίο η Βρετανία θα επιβάλλει τους όρους του ελεύθερου εμπορίου σε χώρες, όπως η Ινδία και η Κίνα, και τις επιπτώσεις για τις χώρες αυτές. Στη συνέχεια, θα δούμε το πώς η ανάγκη για εξεύρεση αγορών προμήθειας πρώτων υλών των εκβιομηχανισμένων μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων θα οδηγήσει στη διαίρεση της Αφρικής σε αποικίες και σφαίρες επιρροής των Ευρωπαίων και τα αποτελέσματα αυτού του «νέου ιμπεριαλισμού» στα αφρικανικά κράτη σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο.

Στο τρίτο κεφάλαιο, θα διερευνήσουμε τις επιπτώσεις της κακής διακυβέρνησης στα πλούσια σε πόρους κράτη της Αφρικής, που αποτελεί σε μεγάλο βαθμό προϊόν της διοικητικής κληρονομιάς της αποικιοκρατικής περιόδου, του φαινομένου δηλαδή που είναι γνωστό ως «κατάρα των πόρων» και χαρακτηρίζει τα περισσότερα από αυτά στη σύγχρονη εποχή.

Energy and Natural Resources as Growth and Conflict factors: The case of Britain and Africa in the last two centuries.

Keywords: *Britain, Coal, Energy, Industrial Revolution, Natural Resources, Free Trade, Pax Britannica, "Scramble for Africa", "New" Imperialism, "Resources Curse".*

Abstract

This thesis examines the dual function of energy sources and natural resources in human societies. Specifically, firstly analyze in what ways and to what extent the energy and natural resources are the driving forces of economic growth and prosperity of states, and also explores the negative dynamics as resultants underdevelopment, conflict and corruption of human society.

The first chapter will analyze the way in which the mining of coal in Britain marked the beginning of the 19th century the start of the Industrial Revolution and made so strong British economy to establish the conditions for the creation of a global economy centered on the British industrial and financial core.

The second chapter will first look at how Britain will impose the terms of free trade in countries like India and China, and its implications for these countries. Then we will see how the need for finding supply markets raw materials industrialized major European powers would lead to the division of Africa into colonies and spheres of influence of Europeans and the results of this "new imperialism" in African countries in economic and social terms.

In the third chapter, we explore the effects of weak governance, which is largely a product of the administrative heritage of the colonial period, in resource-rich African states, the phenomenon which is known as the "resource curse" and characterizes most of them in modern times.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη

Abstract

Κατάλογος Διαγραμμάτων

Εισαγωγή.....σελ.1

Κεφάλαιο 1: Ενεργειακή Επανάσταση και Ηγεμονική Επέκταση.

1.1 Η Βιομηχανική Επανάσταση στη Βρετανίασελ. 4

1.2 Ο Άνθρακας, ο Σίδηρος και η Ατμοκίνηση.....σελ. 7

1.2.1 Ο Άνθρακας.....σελ 7

1.2.2 Ο Σίδηρος.....σελ 9

1.2.3 Η Ατμοκίνηση.....σελ 10

1.3 Πολιτική Ευελιξία και Επέκταση.....σελ 13

1.3.1 Ελεύθερο Εμπόριο: η αναγκαία επιλογή.....σελ 14

1.3.2 Η «Φιλελεύθερη» Επέκταση.....σελ 16

Κεφάλαιο 2: Από την Pax Britannica στον «Νέο» Ιμπεριαλισμό.

2.1 Η Ηγεμονική Pax Britannica.....σελ 18

2.1.1	Στην Ινδία.....σελ 20
2.1.2	Στην Κίνα.....σελ 22
2.2	Το τέλος της <i>Pax Britannica</i> και η «μάχη για την Αφρική»....σελ 24
2.2.1	Ο «Νέος» ιμπεριαλισμός στην Αφρική.....σελ 26
2.2.2	Η περίπτωση της Νότιας Αφρικής.....σελ 29
<i>Κεφάλαιο 3: <u>Αφρική: η φτώχη- πλούσια ήπειρος.</u></i>	
3.1	Ανεξάρτητη Αφρική: Από την τραγωδία στη φάρσα.....σελ 31
3.2	Νιγηρία: Το Κράτος - Εισοδηματίας.....σελ 36
	<i>Συμπεράσματα.....σελ 39</i>
	<i>Βιβλιογραφία.....σελ 43</i>

Κατάλογος Διαγραμμάτων

Αριθμός Διαγράμματος	Τίτλος Διαγράμματος	Σελίδα
1.1	Ετήσια κατανάλωση ενέργειας ανά κεφαλή (megajoules) στην Αγγλία και την Ουαλία 1561-1570 σε 1850-1859 και 1861-1870 στην Ιταλία.	16
3.1:	Στοιχεία που αφορούν σε διάφορες αιτίες θανάτου στο Δέλτα του Νίγηρα μεταξύ 2006 και 2014.	32

Εισαγωγή

Ο ευρωπαϊκός 19^{ος} αιώνας αποτελεί εποχή οικονομικής ανατροπής, η οποία περιγράφεται με τον όρο «εκβιομηχάνιση». Η Βρετανία αποτελεί την πρώτη χώρα που επηρεάστηκε και αναφερόμαστε συνήθως σε αυτή για να χαρακτηρίσουμε αυτό το φαινόμενο ως Βιομηχανική Επανάσταση.¹ Η Βιομηχανική Επανάσταση χαρακτηρίζεται από την αύξηση της παραγωγικότητας και της αποδοτικότητας της ανθρώπινης εργασίας σε πρωτόγνωρα επίπεδα.² Αυτό κατέστη δυνατό με την εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου, κυρίως του άνθρακα, τα αποθέματα του οποίου βρίσκονταν σε αφθονία στη Βρετανία, την πρόοδο του τομέα της μεταλλουργίας και της κλωστοϋφαντουργίας και τη διάχυση αργότερα των τεχνολογικών εξελίξεων σε πολλούς άλλους τομείς.³ Η μετάβαση στη χρήση του άνθρακα αποτέλεσε βρετανικό επίτευγμα που σφυρηλάτησε όχι μόνο την οικονομική μεγέθυνση της Βρετανίας αλλά την ανάπτυξη της Ευρώπης στο σύνολό της. Η φθηνή ενέργεια, που παρείχε ο άνθρακας, υπήρξε απαραίτητη προϋπόθεση της βιομηχανικής επανάστασης. Αυτό επαληθεύτηκε σίγουρα για την πλουσιότερη χώρα, τη Βρετανία.

Ο συνδυασμός της χρήσης του άνθρακα, των φθηνών μετάλλων και της δύναμη του ατμού, με τη μορφή του σιδηροδρόμου και του ατμόπλοιο έκανε τη Βιομηχανική Επανάσταση ένα γενικό φαινόμενο, και συνέδεσε τα κέντρα προμήθειας πρώτων υλών με την παραγωγή και την κατανάλωση. Η σύγχρονη τεχνολογία μεταφοράς σε συνδυασμό με τα φθηνά καύσιμα επέφεραν μια δραματική διεύρυνση της αγοράς της Βρετανίας εντός και εκτός Ευρώπης.⁴ Αν ωστόσο η αναζήτηση για φθηνές και εναλλακτικές πηγές ενέργειας είχαν οδηγήσει τη Βρετανία υπόγεια, η σχετική σπανιότητα των τροφίμων και άλλων οργανικών πόρων θα την οδηγήσει στο εξωτερικό.⁵ Η Βρετανία θα απαντήσει στα προβλήματα της αύξησης του πληθυσμού, της ανάγκης εξαγωγών και προμήθειας πρώτων υλών, με τη μετατόπιση της προς το ελεύθερο εμπόριο, αλλάζοντας το σχέδιο της εκμετάλλευσης μέσα στην

¹ Pollard, 2003: 248.

² Lindemann, 2014: 88.

³ Pollard, 2003: 248-9.

⁴ Kander, Malanima, Warde, 2013: 126, 163, 193.

⁵ Vries, 2001: 425.

αυτοκρατορία της, και με την επέκταση του επίσημου και ανεπίσημου έλεγχου της στον ανεκμετάλλευτο κόσμο⁶.

Η Βρετανία είχε αναδειχτεί σε ηγεμονική δύναμη τον 19ο αιώνα επειδή ακριβώς ήταν η πρώτη χώρα που εκβιομηχανίστηκε⁷. Η ισχύς αυτή θα δώσει τη δυνατότητα στη Βρετανία να ορίσει τους κανόνες του διεθνούς συστήματος, εγκαινιάζοντας την Pax Britannica, μια περίοδο σχετικής ειρήνης και σταθερότητας στον ευρωπαϊκό χώρο, με στόχο την αδιατάρακτη λειτουργία του βρετανικού ελεύθερου εμπορίου⁸. Ωστόσο, η ειρήνη και η σταθερότητα δεν θα ισχύσει και για τις χώρες εκτός της ευρωπαϊκής ηπείρου. Η φιλελεύθερη θεωρία του ελεύθερου εμπορίου του 19^{ου} αιώνα όριζε την ενσωμάτωση των υπερπόντιων περιοχών στη βρετανική οικονομία μέσω της συγκρότησης μιας διεθνούς κοινότητας ελεύθερων συναλλαγών. Φαινομενικά η Βρετανία ήθελε να το επιτύχει αυτό χωρίς ή με τον ελάχιστο βαθμό άμεσου πολιτικού καταναγκασμού και όχι με τη μορφή της τυπικής αποικιακής κυριαρχίας. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο θα προωθηθούν οι βρετανικές εμπορικές διεκδικήσεις θα είναι τελικά ο «ιμπεριαλισμός του ελεύθερου εμπορίου».⁹ Η επιβολή των βρετανικών «φιλελεύθερων» εμπορικών όρων και η εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών, τόσο στην Ινδία, όσο και στην Κίνα, θα οδηγήσει σε συγκρούσεις. Η αντίσταση των εγχώριων πληθυσμών στην εξυπηρέτηση των βρετανικών συμφερόντων μέσω του «ιμπεριαλισμού του ελεύθερου εμπορίου» θα έχουν σημαντικά αρνητικές συνέπειες σε οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο για τις χώρες αυτές.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η σταδιακή εκβιομηχάνιση και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών θα επιφέρει το στένεμα των περιθωρίων για εξαγωγές στην ευρωπαϊκή αγορά αλλά και την ανάγκη εξεύρεσης νέων αγορών προμήθειας πρώτων υλών για τα νέα βιομηχανικά κράτη. Η λύση θα δοθεί με τον διαμελισμό της Αφρικής σε σφαίρες επιρροής από τις μεγάλες νέο-αποικιοκρατικές ευρωπαϊκές δυνάμεις. Η «μάχη για την Αφρική» με στόχο την εξασφάλιση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της ηπείρου από τους ευρωπαίους, θα έχει καταστροφικές συνέπειες για τις προοπτικές ανάπτυξης των αφρικανικών χωρών και των πληθυσμών τους. Πολλές από τις οποίες επιβιώνουν μέχρι σήμερα. Η σημαντικότερη ίσως συνέπεια του «νέου ιμπεριαλισμού» που

⁶ Cain and Hopkins, 1980: 481.

⁷ Cohn, 2009: 57.

⁸ Gilpin, 2007: 233, 249.

⁹ Mommsen, 2007: 37.

εμφανίστηκε στα 1880 στην Αφρική είναι η κληρονομιά που άφησε η αποικιοκρατική διακυβέρνηση και κατατρώχει τα πλούσια σε πόρους κράτη της. Η αδύναμη διακυβέρνηση και η διαφθορά τείνουν να χαρακτηρίζουν σήμερα τα περισσότερα από αυτά σε βαθμό που αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα αυτού που η οικονομική θεωρία έχει ονομάσει ως φαινόμενο της «κατάρτας των πόρων».

Η παρούσα διπλωματική εργασία στόχο έχει να αποτελέσει ένα έστω ελάχιστο ερευνητικό δείγμα του πεδίου της Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας με άξονα την ενέργεια και τους φυσικούς πόρους. Φιλοδοξεί να συμβάλλει στη συζήτηση αναφορικά με το αν και σε ποιο βαθμό η ενέργεια και οι φυσικοί πόροι αποτελούν παράγοντες οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας ή αντίθετα αποτελούν παράγοντες υπανάπτυξης και οικονομικής ύφεσης των ανθρωπίνων κοινωνιών. Στα κεφάλαια που ακολουθούν και με βασικό ζητούμενο την διττή λειτουργία της ενέργειας και των πόρων τίγονται παράλληλα ζητήματα που άπτονται του πεδίου της Διεθνούς Πολιτικής Οικονομίας, όπως η Ηγεμονική Σταθερότητα, οι σχέσεις Βορρά- Νότου, καθώς και οι θεωρίες των φαινομένων της «κατάρτας των πόρων» και του «κράτους – εισοδηματία».

Στο πρώτο μέρος, θα αναλύσουμε την εξέλιξη στη χρήση και εκμετάλλευση του άνθρακα, του σιδήρου και της ατμοκίνησης τον 19^ο αιώνα στη Βρετανία με στόχο την ανάδειξη της ενέργειας σε έναν από τους κορυφαίους παράγοντες εξέλιξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Στο δεύτερο και τρίτο μέρος, με την παράθεση ιστορικά παλαιότερων αλλά και σχετικά πρόσφατων γεγονότων, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τη λειτουργία της ενέργειας και των φυσικών πόρων ως έναν από τους βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης των διεθνών σχέσεων και ως έναν ικανό συντελεστή αρνητικής εξέλιξης για την επιβίωση των ανθρώπων και της κοινωνίας τους. Ακολουθώντας την επαγωγική μέθοδο θα ελέγξουμε την αλήθεια της θεωρίας-ισχυρισμού μας για την αντιφατική λειτουργία των ενεργειακών πηγών και των φυσικών πόρων. Τη λειτουργία τους δηλαδή ως παράγοντες αναπτυξιακοί και ταυτόχρονα υφεσιακοί και συγκρουσιακοί στην ανθρώπινη ιστορία.

Κεφάλαιο 1

Ενεργειακή Επανάσταση και Ηγεμονική Επέκταση.

Εικόνα 1: «Σίδηρο και κάρβουνο», Γ. Μπλέκ, 1855-60.

1.1 Η Βιομηχανική Επανάσταση στη Βρετανία.

Η Βιομηχανική Επανάσταση αντιμετωπίζεται από τους σύγχρονους ιστορικούς ως ένα παραπέτασμα που χωρίζει την ανθρώπινη ιστορία και οι αιώνες πριν από αυτή θεωρούνται το προοίμιο των ριζικών κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών που έλαβαν χώρα στη Μεγάλη Βρετανία το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα. Η διαδικασία της αιφόρου οικονομικής μεγέθυνσης, που ξεκίνησε ανάμεσα στο 1750 και στο 1830, μετέβαλλε αποφασιστικά το επίπεδο και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων της Δύσης¹⁰. Ο όρος «επανάσταση» υιοθετήθηκε εκ των υστέρων για την περιγραφή των αλλαγών στην παραγωγικότητα της εργασίας, καθώς στα τέλη του 18ου αιώνα η παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων, αρχικά στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας, εκτινάχθηκε σε άνευ προηγουμένου επίπεδα. Η διάχυση αντίστοιχων τεχνικών καινοτομιών και σε άλλους τομείς δημιούργησε μια διαδικασία ανατροφοδοτούμενης

¹⁰ Για τις μεταβολές στο δυτικό τρόπο ζωής, βλ. στο: North, 2000: 248-9.

ανάπτυξης. Η ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας χάρη στην εισαγωγή καινοτόμων τεχνολογιών και νέων τρόπων οργάνωσής της, υπήρξε το θεμελιώδες χαρακτηριστικό της εκβιομηχάνισης. Πλέον, η οικονομική παραγωγή δεν βασιζόταν αποκλειστικά στην αιολική και υδραυλική ενέργεια και στο έργο των ανθρώπων και των εξημερωμένων ζώων.¹¹

Οι μεταβολές αυτές είχαν αφετηρία τη Βρετανία των μέσων του 18^{ου} αιώνα. Η στροφή της Βρετανίας στη χρήση των ορυκτών καυσίμων, συγκεκριμένα του άνθρακα, θα εγκαινιάσει μια ριζική αλλαγή στο ενεργειακό καθεστώς που θα σηματοδοτήσει την έναρξη της Βιομηχανικής Επανάστασης στην Ευρώπη.¹² Μετά το 1750 η Βρετανία, ευνοημένη από πλούσιες φλέβες άνθρακα, κοιτάσματα σιδήρου και έναν τολμηρό πληθυσμό, άρχισε να αναλαμβάνει την πρωτοπορία των τεχνολογιών της πρώτης φάσης της βιομηχανικής επανάστασης – κλωστοϋφαντουργίας, σιδήρου και ατμοκίνησης¹³. Τα επόμενα εκατό χρόνια, ο πληθυσμός της Βρετανίας τριπλασιάστηκε και κάποιες πόλεις έγιναν μεγαλουπόλεις. Το μέσο εισόδημα των Άγγλων υπερδιπλασιάστηκε, καθώς το μερίδιο του εργατικού εισοδήματος από το εθνικό εισόδημα και οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν σημαντικά.¹⁴ Η γεωργία αντιπροσώπευε πλέον το ένα πέμπτο περίπου της εθνικής παραγωγής, από το μισό περίπου που αποτελούσε στο παρελθόν, ενώ η βιομηχανία και οι υπηρεσίες υποκατέστησαν τον ρόλο του αγρότη. Ανάμεσα στο 1500 και το 1800, το κλάσμα του αγγλικού πληθυσμού που ζει σε οικισμούς άνω των 10.000 ανθρώπων αυξήθηκε από το 7% στο 29%. Το μερίδιο του εργατικού δυναμικού στη γεωργία μειώθηκε περίπου από το 75% στο 35%. Η εκβιομηχάνιση επηρέασε στην αρχή κυρίως τους τομείς του άνθρακα και του ατμού, της σιδηρουργίας και της υφαντουργίας. Η κατασκευή υφασμάτων και η κατεργασία σιδήρου άρχισε να γίνεται πλέον σε εργοστάσια με σημαντικά βελτιωμένης απόδοσης ατμοκίνητες μηχανές. Η μηχανοποίηση της παραγωγής ήταν η βάση των τριών εξελίξεων που έθεσαν τη Βρετανία σε τροχιά συνεχούς οικονομικής ανάπτυξης μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι εξελίξεις αυτές ήταν οι εξής: (1) η γενική μηχανοποίηση της βιομηχανίας, (2) ο σιδηρόδρομος, (3) τα κατασκευασμένα από σίδηρο ατμοκίνητα πλοία. Η πρώτη εξέλιξη αύξησε την παραγωγικότητα στην ίδια τη βρετανική οικονομία. Η δεύτερη και η τρίτη

¹¹ Lindemann, 2014: 88

¹² Kander, Malanima, Warde, 2013:126-7.

¹³ Cohn, 2009: 57. Gilpin, (1975) στο Gilpin, 2007:231 .

¹⁴ Σχετικά με την αύξηση των μισθών, βλ. Kennedy, 1991:210.

δημιούργησαν την παγκόσμια οικονομία και τον διεθνή καταμερισμό της εργασίας, τα οποία συντέλεσαν αποφασιστικά στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου σε ολόκληρη την Ευρώπη. Πυλώνες των παραπάνω εξελίξεων υπήρξαν η ατμομηχανή και ο φθηνός σίδηρος, τα οποία ήταν στενά συνυφασμένα με την χρήση του άνθρακα.¹⁵ Ο Allen, (2006:1) εντοπίζει την έναρξη της Βιομηχανικής Επανάστασης ακριβώς στη στροφή προς τη χρήση του άνθρακα και του οπτάνθρακα στη βιομηχανία σιδήρου και στις εφευρέσεις που τελειοποίησαν την ατμομηχανή.

Ανάμεσα στο 1760 και το 1830, η Βρετανία ήταν υπεύθυνη για τα δύο τρίτα περίπου της ευρωπαϊκής βιομηχανικής αύξησης παραγωγής, εκτινάσσοντας την αναλογία της στην παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή από το 1,9% σε 9,5%. Το 1860 η χώρα παρήγαγε το 53% του παγκόσμιου σιδήρου και το 50% του άνθρακα και του λιγνίτη και κατανάλωνε λιγότερο από τη μισή παγκόσμια παραγωγή ακατέργαστου βαμβακιού. Την ίδια χρονιά, η κατανάλωση ενέργειας της Βρετανίας ήταν πενταπλάσια από την κατανάλωση των Ηνωμένων Πολιτειών και της Πρωσίας – Γερμανίας και εξαπλάσια εκείνη της Γαλλίας. Ο συνδυασμός του υπερδιπλασιασμού του μέσου εισοδήματος των Βρετανών και της κατανάλωσης ενέργειας σε σχέση με τον πληθυσμό, φανερώνει μια τεράστια αλλαγή στην οικονομική δύναμη των Βρετανών. Το μεγαλύτερο μερίδιο της ενέργειας, ωστόσο, από ορυκτά καύσιμα δεν συμμετείχε στην τελική κατανάλωση ενός αγαθού ή μιας υπηρεσίας, αλλά χρησιμοποιήθηκε στη διαδικασία παρασκευής τους (π.χ στην παραγωγή χάλυβα). Αυτό μας οδηγεί στην εκτίμηση ότι τα υψηλά επίπεδα της κατανάλωσης ενέργειας δεν ήταν η συνέπεια αλλά μέρος της αιτίας του πλούτου¹⁶. Είναι πράγματι εντυπωσιακό το γεγονός ότι μια χώρα με το 2% του παγκόσμιου πληθυσμού και το 10% του ευρωπαϊκού, κατείχε το 40%-50% του παγκόσμιου δυναμικού σε σύγχρονες βιομηχανίες και το 55% - 60% της Ευρώπης.¹⁷

Η πρώτη φάση της Βιομηχανικής Επανάστασης και η άνοδος της Μεγάλης Βρετανίας σε πυρήνα της παγκόσμιας οικονομίας βασίστηκαν σε ένα σύνολο τεχνικών αλμάτων στην ατμοκίνηση, στην μεταλλουργία του σιδήρου και την κλωστοϋφαντουργία. Στη συνέχεια ο σιδηρόδρομος και το άνοιγμα νέων εδαφών αποτέλεσαν τα μεγάλα

¹⁵ Allen, 2006: 7, 29. Lindemann, 2014: 88-9. Pollard, 2003: 249. North, 2000: 250-1.

¹⁶ Kander, Malanima, Warde, 2013: 129, 134.

¹⁷ Kennedy, 1991: 215.

κίνητρα για επένδυση στο εσωτερικό και το εξωτερικό¹⁸. Όπως τονίζει ο Hobsbawm (2003:71): « Τα χαρακτηριστικότερα προϊόντα της εποχής ήταν ο σίδηρος και ο άνθρακας. Το θεαματικότερο σύμβολό της ο σιδηρόδρομος τα συνδύαζε και τα δύο.»

Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, το εμπόριο της Βρετανίας ήταν διπλάσιο από του πιο ισχυρού ανταγωνιστή της, της Γαλλίας, ενώ το 1780 μόλις το είχε ξεπεράσει. Η Βρετανία κατείχε το ένα πέμπτο του παγκόσμιου εμπορίου και τα δύο τρίτα του εμπορίου βιομηχανικών προϊόντων. Πάνω από το ένα τρίτο του παγκόσμιου εμπορικού ναυτικού ήταν υπό βρετανική σημαία. Αποτελούσε κοινό τόπο τόσο στη Βρετανία όσο και στον υπόλοιπο κόσμο ότι, μεταφορικά και κατά κυριολεξία, οι ατμομηχανές της Βιομηχανικής Επανάστασης άρχιζαν να μετασχηματίζουν τον κόσμο. Η Βρετανία ήταν πράγματι το «εργαστήρι του κόσμου».¹⁹

1.2 Ο Άνθρακας ο Σίδηρος και η Ατμοκίνηση.

1.2.1 Ο Άνθρακας

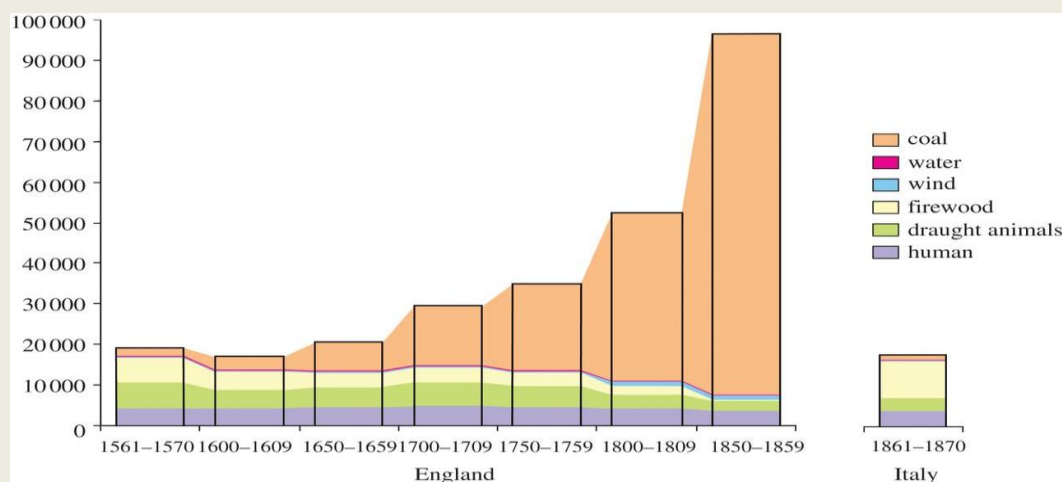
Τα μέσα του 18^{ου} αιώνα αποτέλεσαν χωρίς αμφιβολία την εποχή του καπνού και του ατμού. Την παραγωγή του κάρβουνου τη μετρούσαν πλέον σε δεκάδες εκατομμύρια για τις επιμέρους χώρες και σε εκατοντάδες εκατομμύρια για ολόκληρο τον κόσμο. Το μισό περίπου αυτής της ποσότητας προερχόταν από τον μεγαλύτερο παραγωγό, τη Βρετανία. Τα κοιτάσματα άνθρακα βρίσκονταν εγκατεστημένα σε μεγάλες συγκεντρώσεις στη Βρετανία. Το συγκριτικό πλεονέκτημα της Βρετανίας δεν εντοπίζεται απλά στα άφθονα αποθέματα άνθρακα αλλά στην εύκολη πρόσβαση σε αυτά, καθώς βρίσκονταν κοντά στην επιφάνεια του εδάφους. Η Βρετανία υπήρξε η πρώτη χώρα στην Ευρώπη που στράφηκε στη χρήση των πόρων του άνθρακα σε ευρεία κλίμακα (βλ. Σχήμα 1.2.1). Η ενεργειακή αυτή στροφή αποτέλεσε σημείο καμπής για το ενεργειακό μέλλον της ευρωπαϊκής ηπείρου, καθώς θα επιτρέψει μια τεράστια επέκταση στην ποσότητα ενέργειας που θα μπορούσε πλέον να

¹⁸ Gilpin, 2007:306.

¹⁹ Kennedy, 1991: 215. Hobsbawm, 2002^B: 47.

καταναλωθεί με παραγωγικό τρόπο από τις ανθρώπινες κοινωνίες και θα θέσει τέρμα στους περιορισμούς της «οργανικής οικονομίας». Η χρησιμοποίηση του άνθρακα ως καύσιμου στη Βρετανία οφειλόταν κυρίως στην αφθονία των κοιτασμάτων άνθρακα της χώρας αλλά και στην υπεροχή του στην παραγωγή θερμότητας έναντι του ξύλου²⁰. Σε περίπτωση απουσίας του άνθρακα, οι απαιτήσεις μιας χώρας για ξυλεία της οποίας η βιομηχανία ήταν τόσο μεγάλη όσο αυτή της Βρετανίας στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα θα ήταν τεράστιες. Αν η θερμική ενέργεια που απαιτούνταν σε ένα ευρύ φάσμα βιομηχανικών διεργασιών, προερχόταν από την καύση ξύλου, θα απαιτούσε να απογυμνωθούν τα δάση της Αγγλίας και της Ευρώπης μέσα σε λίγες δεκαετίες. Σύμφωνα με μια εκτίμηση του Benaerts, στη βιομηχανία σιδήρου απαιτούνταν σαράντα χιλιάδες εκτάρια δάσους για την παραγωγή δέκα χιλιάδων τόνων σιδήρου με ξυλάνθρακα.²¹

Διάγραμμα 1.1: Ετήσια κατανάλωση ενέργειας ανά κεφαλή (megajoules) στην Αγγλία και την Ουαλία 1561-1570 σε 1850-1859 και 1861-1870 στην Ιταλία.

Πηγή: <http://rsta.royalsocietypublishing.org/content/371/1986/20110568.short>

Ο άνθρακας παρείχε στη Βρετανία μια ζωτικής σημασίας ενεργειακή τροφοδότηση, η έλλειψη της οποίας θα σταματούσε ή θα παρεμπόδιζε την οικονομική της ανάπτυξη. Η βαρύτητα της σημασίας του άνθρακα δεν συνίσταται μόνο στην ικανότητά του να παράγει θερμότητα ως καύσιμο αλλά και στην παραγωγή της δύναμης του ατμού. Απουσία του άνθρακα, δεν θα ήταν εφικτή η κατακόρυφη αύξηση της

²⁰ Allen, 2006: 8. Hobsbawm, 2003: 71. Vries, 2001: 424. Loughheed, 2005:198-9. Kander, Malanima, Warde, 2013:104, 107.

²¹ Wrigley, 1962: 4-5.

παραγωγικότητας στην κατασκευή ή στον τομέα των μεταφορών. Ο Adam Smith, γράφοντας στη δεκαετία του 1770, χαρακτήριζε τον άνθρακα ως το «αναγκαίο μέσο του εμπορίου» στις βιομηχανίες σιδήρου, γυαλιού και μετάλλου.²² Δεν ήταν μόνο που υπήρχε άφθονος στη Βρετανία, ήταν ότι τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του άνθρακα έλειπαν από όλες τις εναλλακτικές πηγές ενέργειας του 18^{ου} αιώνα. Δύσκολα μπορούμε να φανταστούμε άλλη πηγή ενέργειας που θα έδινε στη βρετανική βιομηχανική ανάπτυξη τη δυνατότητα της αυτοτροφοδότησης. Μακροπρόθεσμα η ενεργειακή επανάσταση που προανήγγειλε μια νέα εποχή, ήταν αναμφισβήτητα μια επανάσταση του άνθρακα.²³

1.2.2 Ο Σίδηρος

Τα άφθονα αποθέματα άνθρακα επέτρεψαν την αντικατάσταση του ξύλου με γαιάνθρακα, ως θερμαντική ύλη στη βρετανική μεταλλουργία. Από το 1700 και λίγο πριν την καινοτομία του Abraham Darby να χρησιμοποιήσει τον οπτάνθρακα στην τήξη του σιδήρου, χρησιμοποιούνταν ήδη με επιτυχία ο οπτάνθρακας για την παραγωγή μολύβδου, κασσίτερου και χαλκού. Στο πλαίσιο αυτό, το 1766 κατέστη εφικτή η παραγωγή κατεργασμένου σιδήρου από τους Tomas και George Cranage. Η χρησιμοποίηση του άνθρακα ως καυσίμου και μια ανακλαστική κάμιнос από τον Henry Cort το 1784, επέτρεψε την παραγωγή καλύτερης ποιότητας κατεργασμένου σιδήρου (χάλυβα) σε μεγάλη κλίμακα, μειώνοντας ταυτόχρονα το κόστος παραγωγής. Απουσία του φθηνού και άφθονου άνθρακα δεν θα υπήρχε φθηνός και άφθονος σίδηρος, οι φυσικές ιδιότητες του οποίου αποτελούσαν την προϋπόθεση για τα προϊόντα της νέας εποχής. Η ατμομηχανή, τα μηχανικά εξαρτήματα, οι σιδερένιες γέφυρες, ήταν όλα από σίδηρο και αποτέλεσα της επιτυχημένης αντικατάστασης

Εικόνα 2: Σιδηρά γέφυρα στο Σρόπσαϊρ, Αγγλία, η πρώτη σιδερένια γέφυρα παγκοσμίως, κατασκευής 1781.

²² Wrigley, 2013: χ.σ.

²³ Vries, 2001: 424.

των οργανικών από τα ορυκτά καύσιμα.²⁴ Τα φτηνά μέταλλα έκαναν όλα τα είδη των κεφαλαιουχικού εξοπλισμού μια προσιτή προοπτική, ενώ ο φτηνός άνθρακας επέτρεπε την κίνησή τους. Η βιομηχανία σιδήρου αποτέλεσε το μεγαλύτερο βιομηχανικό καταναλωτή άνθρακα, ενώ η χρήση του σιδήρου επεκτάθηκε ποικιλοτρόπως. Οι ανάγκες για εργοστασιακό εξοπλισμό και αγροτικά εργαλεία διατήρησαν υψηλή τη ζήτηση για προϊόντα σιδήρου, για να αυξηθεί κατακόρυφα με την έλευση των σιδηροδρόμων κατά τη δεκαετία του 1830 και 1840. Οι βρετανικές εξαγωγές σε σίδηρο ήταν 571 χιλιάδες τόνοι το 1814 ενώ το 1852 ήταν 1.036.000 τόνοι από ένα σύνολο παραγωγής σχεδόν δύο εκατομμυρίων.²⁵

1.2.3 Η Ατμοκίνηση

Η αύξηση της ποσότητας της διαθέσιμης ενέργειας αποτελούσε τη μία προϋπόθεση ώστε να μεταβληθεί η Βρετανία σε μια σύγχρονη ενεργειακή οικονομία, η άλλη ήταν μια ποιοτική αλλαγή και αφορούσε στη μετατροπή της θερμικής ενέργειας σε κινητική. Αυτό έγινε εφικτό με την ατμομηχανή. Η ζήτηση για περισσότερο γαιάνθρακα απαιτούσε την εκμετάλλευση όλο και βαθύτερων φλεβών και την αποστράγγιση του νερού από τα φρεάτια και τις σήραγγες των ορυχείων. Ο Newcomen επινόησε την ατμομηχανή του το 1712 ακριβώς με σκοπό την άντληση του νερού από τα ορυχεία και τα μεταλλεία. Η εκμετάλλευση της ενέργειας του ατμού θα καταστεί δυνατή ευρύτερα και σε άλλους τομείς της βιομηχανίας μέσω της ατμομηχανής των Boulton & Watt (εικ. 1) τη δεκαετία του 1770. Η νέα ατμομηχανή μπορούσε να κινεί μηχανές και αποτέλεσε την βελτιωμένη και κατά πολύ αποδοτικότερη έκδοση της ατμομηχανής- αντλίας του Thomas Newcomen. Απόδοση που εκτιμάται όχι μόνο στην κίνηση των μηχανών αλλά και στην εξοικονόμηση ενέργειας. Οι ατμομηχανές άρχισαν ήδη από το 1776 να χρησιμοποιούνται για εμπορικούς σκοπούς, ενώ μέχρι το

Εικόνα 3: Η ατμομηχανή του James Watt.

²⁴ Wrigley, 1962: 5.

²⁵ Kander, Malanima, Warde, 2013:109, 163. Loughheed, 2005: 198-9. Pollard, 2003: 249. Burns, 2006: 475-6.

1800 η εταιρία που συστήθηκε από τον Watt και τον Boulton είχε πουλήσει 289 μηχανές για χρήση σε εργοστάσια και ορυχεία. Η ατμοκίνηση άρχισε να διαχέεται και σε άλλους παραγωγικούς τομείς και ο άνθρακας «κινούσε» πλέον όχι μόνο τις μεταλλουργικές και άλλες βιομηχανίες αλλά το σύνολο της οικονομίας.²⁶

i. Στην Κλωστοϋφαντουργία

Τον 19^ο αιώνα οι νέες ατμομηχανές επέτρεψαν όχι μόνο την βαθύτερη εξόρυξη και την εκμετάλλευση φλεβών άνθρακα που δεν ήταν προσβάσιμες πριν αλλά και την εξοικονόμηση ενέργειας αυξάνοντας έτσι την παραγωγικότητα της εργασίας κάθε μονάδας εργαζομένου. Το τελευταίο έγινε ιδιαίτερος φανερό σε τομείς όπως η κλωστοϋφαντουργία, όπου η ανάγκη για μεγαλύτερες ταχύτητες και αύξηση της παραγωγής, ικανοποιήθηκε από την εξέλιξη των εργαλειομηχανών που επιτάχυναν τον ρυθμό της βιομηχανικής προόδου²⁷. Τη δεκαετία του 1780, ο Ρίτσαρντ Αρκραϊτ, ο διάσημος εφευρέτης της υδροκίνητης κλωστικής μηχανής, προσάρμοσε μια ατμομηχανή και την τοποθέτησε στην υδροκίνητη έως τότε κλωστική μηχανή του. Ο Άρκραϊτ ήδη από το 1771 είχε δημιουργήσει στο Κρόμφορντ ένα από τα πρώτα εργοστάσια στον κόσμο ενώ μέχρι το 1774 η εταιρία του είχε επεκταθεί με την ίδρυση εργοστασίων στο Μάντσεστερ, στο Μάτλοκ, στο Μπάθ και στο Νίου Λάναρκ στη Σκωτία. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι χειρόνακτες κλώστες χρειαζόνταν πενήντα χιλιάδες ώρες για να μετατρέψουν σε νήμα σαράντα πέντε κιλά βαμβακιού, έναντι τριακοσίων ωρών με την κλωστική μηχανή του Άρκραϊτ και εκατόν τριάντα πέντε ωρών με τη βελτιωμένη κλωστική μηχανή “Mule” του Κρόμπτον. Μέσω αυτών των εφευρέσεων, η κατανάλωση ακατέργαστου βαμβακιού αυξήθηκε από 2,5 σε 22 εκατομμύρια λίβρες από το 1760 έως το 1787. Παράλληλα, σημειώθηκαν σημαντικές μειώσεις της τιμής από τα μέσα του 1780 έως το 1800 με αποτέλεσμα οι εξαγωγές βαμβακερών υφασμάτων να διπλασιαστούν το ίδιο διάστημα. Η μεγέθυνση του τομέα της υφαντουργίας, όχι μόνο υπήρξε η κινητήριος δύναμη της Βιομηχανικής

²⁶ Loughheed, 2005: 200. Kander, Malanima, Warde, 2013:127, 158. Burns, 2006: 476-477. Fernihough and O’ Rourke, 2014: 13.

²⁷ Loughheed, 2005:201. Kander, Malanima, Warde, 2013:127.

Επανάστασης αλλά έφερε και μια πραγματική επανάσταση στην παγκόσμια οικονομία.²⁸

ii. Στις Μεταφορές

Η χρήση των ατμομηχανών στις χερσαίες και υδάτινες μεταφορές σε συνδυασμό με την εφεύρεση του φθηνού χάλυβα υπήρξε καθοριστική για την τεχνολογική εξέλιξη των συγκοινωνιών και σε στενή συνάφεια με τον αυξανόμενο πλέον όγκο των εμπορευμάτων που έπρεπε να μεταφερθούν. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1820 η ατμάμαξα εγκαινίασε μια νέα εποχή στις χερσαίες μεταφορές.²⁹ Ο σιδηρόδρομος δημιουργήθηκε τον 17^ο αιώνα

από την ανάγκη της εσωτερικής μεταφοράς του άνθρακα στα ορυχεία και από εκεί σε κανάλια ή ποτάμια. Η ανάγκη για μεταφορά του άνθρακα προήγαγε την πρώτη αγορά για «λοκομοτίβες» (μηχανές). Οι σιδηρόδρομοι των ανθρακωρυχείων υπήρξαν οι πρώτοι καταναλωτές των ατμομηχανών. Ξεκινώντας από την

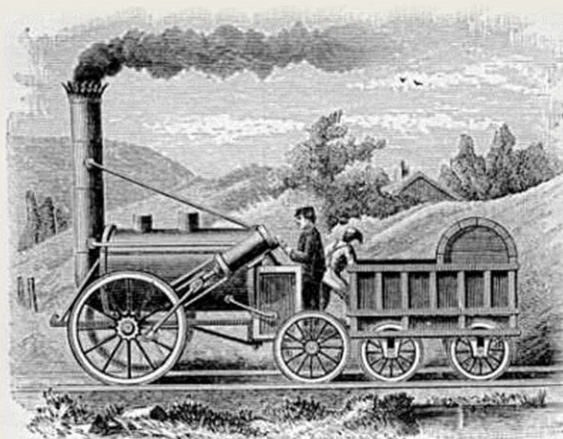

Fig. 55.—The "Rocket," 1829.

Εικόνα 4: Η Λοκομοτίβα "Rocket" του George Stephenson (1829).

εισαγωγή της ατμομηχανής στα ορυχεία, η πρώτη σχετικά ασφαλής και αποδοτική «λοκομοτίβα» (μηχανή) που εμφανίστηκε στη βρετανική ύπαιθρο ονομαζόταν Rocket και το 1829 κατάφερε να πιάσει την έως τότε αδιανόητη ταχύτητα των 18 μιλίων την ώρα, κινούμενη στην ολοκαίνουρια σιδηροδρομική γραμμή Λίβερπουλ-Μάντσεστερ.³⁰ Όταν ο George Stephenson ανέπτυξε τη Rocket για τις δοκιμές Rainhill, ενσωμάτωσε τις ιδέες του για το σχεδιασμό της συγκεκριμένης «λοκομοτίβας» στις υφιστάμενες μηχανές που χρησιμοποιούνταν στους σιδηροδρόμους για τη μεταφορά του άνθρακα.³¹ Από οικονομικής άποψης, ο

²⁸ Acemoglu and Robinson, 2014: 222-3. Lindemann, 2014: 97. Loughed, 2005:196-7.

²⁹ Gilpin, (1975) στο Gilpin, 2007: 235 . Loughed, 2005:201.

³⁰ Lindemann, 2014: 98.

³¹ Allen, 2006: 29. Σχετικά με τη «λοκομοτίβα» Rocket, βλ. στο: <http://www.nrm.org.uk/railwaystories/railwayarticles/rocket-stephenson>.

σιδηρόδρομος συνέδεε μια περιοχή που παρήγαγε ογκώδεις και βαριές πρώτες ύλες με ένα λιμάνι, από όπου τα προϊόντα αυτά μέσω των πλοίων θα μεταφέρονταν στα βιομηχανικά και αστικά κέντρα του κόσμου³². Η ζήτηση για τεχνολογία σιδηροδρόμου αυξήθηκε ταχύτατα και η κατασκευή του εξαπλώθηκε ήδη από το 1840 τόσο στη Βρετανία όσο και σε πολλά μέρη της ηπειρωτικής Ευρώπης³³.

Στις υδάτινες μεταφορές το ατμόπλοιο αποτέλεσε τον θρίαμβο του βρετανικού εμπορικού ναυτικού και κατά επέκταση της βρετανικής οικονομίας. Μεταξύ του 1850 και του 1880 η χωρητικότητα των βρετανικών ατμόπλοιων αυξήθηκε κατά 1.600%. Το 1847 από το ένα εκατομμύριο διακόσιες πενήντα χιλιάδες τόνων εμπορευμάτων που πέρασαν από τη διώρυγα του Σουέζ, τα εννιακόσιες χιλιάδες ήταν με προορισμό τη Βρετανία³⁴. Το ατμόπλοιο άσκησε βαθιά επίδραση στις οικονομικές σχέσεις, καθώς κατέστησε δυνατή την εξειδίκευση και έναν διεθνή καταμερισμό της εργασίας σε μια άνευ προηγουμένου παγκόσμια κλίμακα³⁵. Μέσω της χρήσης των ατμομηχανών και των ατμόπλοιων ήταν πλέον εφικτό μεγάλος όγκος άνθρακα, πρώτων υλών και μηχανημάτων να είναι διαθέσιμα σε λογική τιμή σε όλη την ευρωπαϊκή ήπειρο αλλά και σε χιλιάδες μίλια μακρύτερα από αυτή³⁶.

1.3 Πολιτική Ευελιξία και Επέκταση.

Στη Βρετανία είχε επιτευχθεί ο ιδανικός συνδυασμός που οδηγεί στην ανάπτυξη. Η γενναιόδωρη προικοδότηση των πόρων συνοδεύτηκε, με την έλευση του σιδηροδρόμου και του ατμόπλοιου, από την ικανή πρόσβαση στις υπερπόντιες και στις εγχώριες αγορές και στηρίχθηκε από την ύπαρξη των πλουραλιστικών πολιτικών θεσμών της.³⁷ Η αυτοτροφοδοτούμενη ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής, θα οδηγήσει τη Βρετανία στην περαιτέρω οικονομική μεγέθυνση με την ανατροφοδότηση της «αναγκαίας» πολιτικής του ελεύθερου εμπορίου. Η ανάπτυξη της βρετανικής βιομηχανίας απαιτούσε τη σύνδεση των υπανάπτυκτων περιοχών με

³² Hobsbawn, 2003: 93.

³³ Loughheed, 2005:201.

³⁴ Hobsbawn, 2003: 93-4. Loughheed, 2005:201.

³⁵ Gilpin (1975) στο Gilpin, 2007: 235-6.

³⁶ Kander, Malanima, Warde, 2013: 127.

³⁷ Acemoglu and Robinson, 2014: 228-30. Kander, Malanima, Warde, 2013: 135.

το βρετανικό εξωτερικό εμπόριο και για να επιτευχθεί αυτό ο πολιτικός βραχίονας θα έπρεπε να πιέσει για να ανοιχθούν οι αγορές που έμεναν κλειστές στο πλαίσιο ξένων μονοπωλίων³⁸. Η οικονομική πολιτική της Βρετανίας θα τροποποιηθεί έτσι ως προς τις πρότερες мерκαντιστικές³⁹ πολιτικές της και θα ασπαστεί τις φιλελεύθερες διδαχές του Adam Smith για τα οφέλη του οικουμενικού ελεύθερου εμπορίου⁴⁰. Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, η Βρετανία επιθυμούσε τη δημιουργία μιας παγκόσμιας οικονομίας με κέντρο τον βρετανικό βιομηχανικό και χρηματοοικονομικό πυρήνα και την εξάλειψη του ανταγωνισμού⁴¹. Μέσω ενός διεθνούς καταμερισμού εργασίας που ήταν εφικτός με τη διεύρυνση και την πολυμέρεια του εμπορίου, η βρετανική πολιτική στόχο είχε τη διαίρεση του κόσμου ανάμεσα στην ίδια, σε παραγωγούς δηλαδή βιομηχανικών αγαθών και σε όλους τους υπόλοιπους, τους προμηθευτές δηλαδή των αναγκαίων πρώτων υλών.⁴² Στην κατεύθυνση αυτή σημαντική επίδραση είχε η οικονομική σκέψη του Ricardo (1817) και η θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος.⁴³ Εκτιμάται ότι στη Βρετανία το ένα τέταρτο του πληθυσμού βιοποριζόταν από τη βιομηχανία και το ένα δέκατο του συνόλου των βρετανικών κεφαλαίων είχε επενδυθεί σε αυτή.⁴⁴ Η στροφή της Βρετανίας προς το ελεύθερο εμπόριο θα πραγματοποιηθεί υπό την πίεση της βιομηχανίας για φθηνές και άφθονες πρώτες ύλες λόγω της ραγδαίας αύξησης των εξαγωγών αλλά και των βιομηχάνων για την απελευθέρωση του εξωτερικού εμπορίου και τη σύνδεση του με νέες περιοχές έξω από την αυτοκρατορία⁴⁵.

1.3.1 Ελεύθερο Εμπόριο: η αναγκαία επιλογή

Ο ρυθμός ανάπτυξης των εξαγωγών της βιομηχανίας βάμβακος αυξήθηκε απότομα μεταξύ 1780 και 1800 φτάνοντας κατά μέσο όρο το 5,1 % ετησίως. Οι εξαγωγές έγιναν μια ισχυρή «κινητήρια δύναμη ανάπτυξης» του εθνικού εισοδήματος αλλά

³⁸ Gallagher and Robinson 1953: 7-8.

³⁹ Για τη σημασία του όρου βλ. στο: Cohn, 2009: 56-57, 107-8.

⁴⁰ Σχετικά με τον φιλελευθερισμό, βλ. στο: Cohn, 2009: 128-161. Ρουμελιώτης, 2002: 54-5.

⁴¹ Αναφορικά με τον προστατευτισμό στη βρετανική βιομηχανία μέχρι το 1840, βλ. στο: Ρουμελιώτης, 2002:53.

⁴² Burns, 2006: 497. Hobsbawm, 2002^a: 69. Gilpin, 2007: 292, 230.

⁴³ Howe, 2004: 19. Ρουμελιώτης, 2002: 54.

⁴⁴ Beckert, 2004: 1408.

⁴⁵ Cain and Hopkins, 1980: 467.

έθεταν επίσης νέα ερωτήματα για τη διεθνή οικονομική στρατηγική της Βρετανίας.⁴⁶ Η απαίτηση για φθηνή και άφθονη προμήθεια ακατέργαστου βαμβακιού είχε καταστήσει τη βασική βρετανική εξαγωγή ουσιαστικά όμηρο εισαγωγών από εξωτερικές πηγές⁴⁷. Ήδη από το 1800 η Βρετανία ήταν εξαρτημένη από το φθινό και άφθονο Βαμβάκι των Ηνωμένων Πολιτειών. Μετά τη έναρξη του αμερικανικού εμφυλίου το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας παραγωγής βάμβακος προερχόταν πλέον από την Ινδία, την Αίγυπτο, τη Δυτική Αφρική, το Τουρκμενιστάν και τη Βραζιλία. Ο αμερικανικός εμφύλιος διαδραμάτισε βασικό ρόλο σε αυτή τη μεταστροφή. Στη διάρκεια του πολέμου τέσσερα εκατομμύρια σκλάβοι κέρδισαν την ελευθερία τους. Η διακοπή της «βαθιάς σχέσης μεταξύ της δουλείας και της παραγωγής βαμβακιού» θα μείωνε το μέγεθος του εργατικού δυναμικού και συνεπώς την παραγωγή στη βιομηχανία βάμβακος. Τα μέλη του «Συνεταιρισμού Προμήθειας Βάμβακος» αποφάνθηκαν ότι μόνο δύο περιοχές διέθεταν το ικανό μέγεθος μονάδων εργασίας, η Δυτική Αφρική και η Ινδία, δείχνοντας έτσι τον νέο γεωγραφικό προσανατολισμό των βρετανικών συμφερόντων.⁴⁸ Οι ανάγκες της βιομηχανίας βάμβακος φανέρωναν την ανάγκη ανάπτυξης κοσμοπολίτικων παρά αποικιακών εμπορικών δεσμών, τόσο για την προμήθεια πρώτων υλών όσο και για την εξεύρεση φθηνού εργατικού δυναμικού. Οι φιλελεύθερες θέσεις φαίνεται να προκύπτουν έτσι ως πολιτικές και οικονομικές αναγκαιότητες και όχι ως θρίαμβος του *laissez-faire*.⁴⁹

Στο ίδιο πλαίσιο, μια αλλαγή στη βάση της βρετανικής οικονομικής ζωής θα προκαλέσει τη μετακίνηση των συντηρητικών της κυβέρνησης Tory προς μια πιο φιλελεύθερη εμπορική πολιτική. Από το 1820 είχε γίνει φανερό στους Βρετανούς πολιτικούς η αδυναμία του τομέα της γεωργίας να ανταπεξέλθει στην αύξηση του πληθυσμού, τόσο με την απορρόφηση εργατικού δυναμικού όσο και με την κάλυψη των διατροφικών αναγκών. Η παραδοχή αυτής της αδυναμίας επέβαλλε την ίδια χρονιά μια περισσότερο φιλελεύθερη εμπορική πολιτική στη συγκεκριμένη κυβέρνηση, με τις τροποποιήσεις των νόμων για τα σιτηρά,⁵⁰ τις δασμολογικές ρυθμίσεις και τους νόμους πλοήγησης που εφαρμόστηκαν⁵¹. Σημαντικό ρόλο στην

⁴⁶ Howe, 2004: 20.

⁴⁷ Cain and Hopkins, 1980: 472, 474..

⁴⁸ Beckert, 2004:., 1405, 1411-15, 1420

⁴⁹ Cain and Hopkins, 1980: 472. Gilpin (1975) στο Gilpin, 2007: 236. *Σχετικά με το laissez-faire, laissez passer*, βλ. στο: Kindleberge 2003: 73 .

⁵⁰ Σχετικά με τους νόμους για τα σιτηρά, βλ. στο: Cohn, 2009:58.

⁵¹ Cain and Hopkins, 1980: 476. Howe, 2004: 19-20.

αλλαγή πολιτικής έπαιξε επιπλέον και το γεγονός ότι ομάδες που εξέφραζαν τη βιομηχανία και αρκετοί έμποροι κέρδισαν έδρες στο βρετανικό κοινοβούλιο, οι οποίοι είχαν τη δύναμη να πιάσουν τις αριστοκρατικές κυβερνήσεις να δημιουργήσουν τις κατάλληλες φορολογικές, νομικές και θεσμικές προϋποθέσεις για την αποτελεσματικότερη λειτουργία των αγορών προϊόντων, κεφαλαίου και εργασίας⁵². Τα παραπάνω υπογραμμίζουν τον πλουραλισμό και την ευελιξία του βρετανικού πολιτικού συστήματος. Ήδη από το 1688 στο βρετανικό Κοινοβούλιο εκπροσωπούσαν ένας ευρύς συνασπισμός με αποτέλεσμα να εισακούονται από τα μέλη του διεκδικήσεις ακόμα και αυτές κοινωνικών ομάδων που δεν εκπροσωπούσαν. Η κομβική αυτή παράμετρος απέτρεπε τις απόπειρες οποιασδήποτε ομάδας συμφερόντων να επικρατήσει εις βάρος της υπόλοιπης κοινωνίας⁵³.

1.3.2 Η «Φιλελεύθερη» Επέκταση

Στις αρχές του 19^{ου} αιώνα αντικειμενικός σκοπός της βρετανικής διεθνούς οικονομικής πολιτικής έγινε πλέον η αλληλεξάρτηση των οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στον βρετανικό βιομηχανικό πυρήνα και σε μια υπερπόντια περιφέρεια που θα παρείχε φθηνή τροφή, πρώτες ύλες και αγορές για τα βιοτεχνικά προϊόντα της. Ο σκοπός αυτός ήταν στενά συνυφασμένος με τους «όρους εμπορίου» του Mill (1848), την αναλογία δηλαδή μεταξύ του κόστους παραγωγής προϊόντων για τη Βρετανία και της τιμής των εμπορευμάτων τα οποία η ίδια εισάγει⁵⁴. Οι υπερπόντιες περιφέρειες δεν αποτελούσαν όπως στο παρελθόν απλά πηγές προμήθειας αγαθών αλλά σημαντικές πηγές πρώτων υλών για τη βρετανική βιομηχανία, η οποία ήταν ζωτικής σημασίας για τις εξαγωγές και την απασχόληση⁵⁵. Το οικουμενικό ελεύθερο εμπόριο θα επέτρεπε στη βιομηχανία Βρετανία να αποκτήσει φθηνές εισαγωγές και να αναπτύξει μια αγορά για τις αυξανόμενες βιομηχανικές εξαγωγές της.⁵⁶ Την απελευθέρωση του εξωτερικού εμπορίου που εγκαινιάζεται στη Βρετανία το 1846 και θα συνεχιστεί μέχρι το 1879, θα ακολουθήσουν και οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.⁵⁷ Η Βρετανία άνοιξε τις αγορές της σε εισαγωγές αγροτικών προϊόντων και πρώτων

⁵² O' Brien and Prados de la Escosura, 1998: 6-7. Cohn, 2009: 58.

⁵³ Acemoglu and Robinson, 2014: 229-30.

⁵⁴ Howe, 2004: 19. Ρουμελιώτης, 2002: 55.

⁵⁵ Cain and Hopkins, 1980: 472.

⁵⁶ Cohn, 2009: 58. Gilpin (1975) στο Gilpin, 2007: 231-2, 236-7.

⁵⁷ Ρουμελιώτης, 2002: 55.

υλών και οι υπόλοιπες χώρες αποδέχονταν τα βιομηχανικά της προϊόντα. Ο επακόλουθος καταμερισμός εργασίας, με τον οποίο η Βρετανία ειδικευόταν στις βιομηχανικές εξαγωγές, εξυπηρέτησε ξεκάθαρα τα ηγεμονικά της συμφέροντα. Όπως υποστηρίζουν οι θεωρητικοί του ρεαλισμού, ένα ανερχόμενο ηγεμονικό κράτος προτιμά ένα ανοιχτό διεθνές σύστημα διότι αυτό μπορεί να συνεισφέρει στην οικονομική του μεγέθυνση, στο εθνικό του εισόδημα και στην πολιτική ισχύ του.⁵⁸ Στο νέο διεθνές περιβάλλον οι όροι ισχύος είχαν αλλάξει. Η θέση ενός κράτους στην παγκόσμια αγορά καθόριζε πλέον τη θέση του στο διεθνές σύστημα. Μέσω της εξειδίκευσης και του διεθνούς εμπορίου ένα αποδοτικό κράτος μπορούσε να κερδίσει περισσότερα από ό,τι με την εδαφική κατάκτηση. Το εμπόριο θα ήταν το μέσο με το οποίο η Βρετανία θα επέκτεινε την πολιτική επιρροή της πάνω σε άλλα κράτη και θα αύξανε την κυριαρχία της πάνω στην παγκόσμια οικονομία αγοράς.⁵⁹ Η Βρετανία επέκτεινε την πολιτική και οικονομική ισχύ της στις αγορές της Αφρικής, της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής μέσω του ελεύθερου εμπορίου. Η ανάπτυξη του εμπορίου με τις περιοχές αυτές έγινε σε κάποιες περιπτώσεις χωρίς τη συνδρομή της επίδειξης ισχύος ενώ σε κάποιες άλλες η χρήση της δύναμης, ιδιαιτέρως της ναυτικής, ήταν κραυγαλέα.⁶⁰ Τα φιλελεύθερα προστάγματα είχαν μειώσει τη σημασία των εδαφικών κτήσεων για τη βρετανική αυτοκρατορία αλλά όχι την προθυμία για τη διατήρηση του εδαφικού ελέγχου. Από το 1825 μέχρι το τελευταίο τμήμα του 19^{ου} αιώνα το μεγαλύτερο μέρος του μη ευρωπαϊκού κόσμου ήταν είτε σε μεγάλο βαθμό ανεξάρτητο είτε υπό βρετανική κυριαρχία.⁶¹

⁵⁸ Cohn, 2009: 58, 116.

⁵⁹ Gilpin, 2007: 228.

⁶⁰ Cain and Hopkins, 1980: 478.

⁶¹ Gallagher and Robinson, 1953: 3. Gilpin (1975) στο Gilpin, 2007: 230-4, 236-7.

Κεφάλαιο 2

Από την Pax Britannica στον «Νέο» Ιμπεριαλισμό.

Εικόνα 5: Χάρτης που δείχνει την έκταση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας το 1886.

2.1 Η Ηγεμονική Pax Britannica.

Η περίοδος 1815-1915 έχει αναδρομικά ονομαστεί ως η εποχή της βρετανικής ηγεμονίας. Μετά το συνέδριο της Βιέννης (1815) η βρετανική βιομηχανική και ναυτική υπεροχή είχε ήδη επικρατήσει απέναντι στους αντιπάλους της Βρετανίας στην ηπειρωτική Ευρώπη, ενώ η παγκόσμια αυτοκρατορική επέκτασή της, θα την επισφραγίσει και σε όσους βρίσκονταν εκτός των συνόρων της ευρωπαϊκής ηπείρου. Η Δεύτερη Βρετανική Αυτοκρατορία θα στρέψει το επεκτατικό ενδιαφέρον της στην Ασία, την Αφρική και αργότερα στον Ειρηνικό διακηρύσσοντας την επιθυμία της να είναι εμπορική, φιλάνθρωπη και φιλελεύθερη. Η εποχή της *Pax Britannica*, που άρχεται επίσημα μετά τους Ναπολεόντειους πολέμους και θα καθορίσει τη γενική δομή των διεθνών σχέσεων μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, εγκαινίασε τη δεύτερη

φάση της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομίας αγοράς. Η περίοδος ηγεμονικής σταθερότητας της *Pax Britannica* διασφάλισε ένα διεθνές σύστημα σχετικής ειρήνης και ασφάλειας και επέβαλε τους κανόνες μιας φιλελεύθερης διεθνούς οικονομικής τάξης γιατί ήταν προς όφελος της Βρετανίας να το κάνει.⁶² Η απουσία συγκρούσεων στην ευρωπαϊκή ήπειρο αποτελούσε την απαραίτητη προϋπόθεση για τη βρετανική στρατηγική των επενδύσεων χαρτοφυλακίου και την προώθηση της βασισμένης στο ελεύθερο εμπόριο οικονομικής και εξωτερικής πολιτικής της.⁶³ Στο απόγειο της (1849-80) η *Pax Britannica* έδωσε έμφαση σε μια ανοιχτή, αλληλεξαρτώμενη παγκόσμια οικονομία στην απουσία διακρίσεων και στην ίση μεταχείριση και όχι στον έλεγχο και στην κατοχή αποικιών.⁶⁴ Όπως πως πολύ εύστοχα είχε τονίσει, ωστόσο, ο Έντμουντ Μπέρκ, «Δεν υπάρχει πιο δυσνόητο ζήτημα για τους ανθρώπους από τη διακυβέρνηση μιας μεγάλης αυτοκρατορίας με βάση ένα σχέδιο ελευθερίας».⁶⁵

Παρά τις φιλελεύθερες διακηρύξεις και προθέσεις, από το 1860 έως το 1900 η γεωγραφική έκταση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας υπερτετραπλασιάστηκε⁶⁶. Η γεωγραφία της υπερπόντιας επέκτασης της Βρετανίας κατά τη διάρκεια του 19^{ου} ήταν η γεωγραφία των πόρων. Οι επεκτατικές προτιμήσεις των Βρετανών αφορούσαν σε περιοχές όπου υπήρχαν πολύτιμα μέταλλα (π.χ Νότια Αφρική), σε περιοχές που οι οικολογικές συνθήκες επέτρεπαν την επικερδή ανάπτυξη της γεωργίας (π.χ., η Δυτικές Ινδίες), ή τέλος σε προϋπάρχουσες αγορές που καθιστούσαν δυνατή την κερδοφορία του εμπορίου (π.χ., το Χονγκ Κονγκ).⁶⁷ Η ηγεμονική θέση της Βρετανίας εγκαινίασε την εποχή του «ιμπεριαλισμού του ελεύθερου εμπορίου» και της επέτρεψε να αποτελέσει το θεματοφύλακα του εμπορίου χωρίς περιορισμούς για το υπόλοιπο του 19^{ου} αιώνα⁶⁸. Το εμπόριο ήταν το μέσο της διεύρυνσης των διαθέσιμων πόρων και έγινε η ιδεολογική βάση για εκτεταμένες αυτοκρατορικές διεκδικήσεις και την οικοδόμηση μιας διαφορετικής σχέσης μεταξύ των ιμπεριαλιστών και των ιθαγενών λαών.⁶⁹ Ο σκοπός ήταν το εμπόριο, το αποτέλεσμα όμως σε πολλές περιπτώσεις, όπως στην περίπτωση της Ινδίας, ήταν η κατάκτηση⁷⁰. Οι βασικές αρχές του

⁶² Gilpin, 2007: 249. Για την θεωρία της ηγεμονικής σταθερότητας, βλ. στο: Cohn, 2009: 113-19.

⁶³ Makki, 2004: 151. Gilpin, (1975) στο Gilpin, 2007: 233. Watson, 2010: 416.

⁶⁴ Gilpin (1975) παρατίθεται στο Gilpin, 2007: 232. Gilpin, 2007: 230.

⁶⁵ Pagden A. 2008: 125-7.

⁶⁶ Young, 2007: 72.

⁶⁷ Lange, Mahoney and Vom Hau, 2006: 1452.

⁶⁸ Makki, 2004: 151. Mommsen, 2007: 57-8.

⁶⁹ Pagden, 2008: 121-22.

⁷⁰ Young, 2007: 77.

«ιμπεριαλισμού του ελεύθερου εμπορίου» απαιτούσαν την εφαρμογή της αρχής της «ανοιχτής θύρας» για το εμπόριο. Οι αρχές αυτές προέβλεπαν την ευθεία επέμβαση σε χώρες του Τρίτου Κόσμου στην περίπτωση που αυτές αποδεικνύονταν απρόθυμες να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του φιλελεύθερου βρετανικού εμπορίου- όπως για παράδειγμα η Κίνα- και να ανοίξουν τα εδάφη τους στην ευρωπαϊκή οικονομία.⁷¹

Μια συζήτηση σχετικά με το διαχωρισμό του βρετανικού ιμπεριαλισμού σε «επίσημο» και «άτυπο» μοιάζει ανώφελη όπως αποδεικνύουν οι Gallagher και Robinson (1953). Οι φορείς χάραξης πολιτικής στο σύνολο της Βικτωριανής περιόδου είναι πρόθυμοι να επεκτείνουν τον επίσημο έλεγχο της αυτοκρατορικής κυριαρχίας κάθε φορά που ο ανεπίσημος αποτυγχάνει να εξασφαλίσει τα βρετανικά συμφέροντα και τη βρετανική πρωτοκαθεδρία στις περιοχές ενδιαφέροντος. Η πολιτική της αυτοκρατορίας του ελεύθερου εμπορίου πρέπει να ερμηνευτεί ως «εμπόριο με άτυπο έλεγχο, αν είναι δυνατόν, εμπόριο με έλεγχο, όταν είναι αναγκαίο»⁷².

2.1.1 Στην Ινδία

Η Ινδία διαδραμάτισε ζωτικό ρόλο στη στήριξη της βιωσιμότητας του εξωτερικού εμπορίου της Βρετανίας, δεδομένου ότι: το εμπόριο του ινδικού όποιου χρηματοδότησε το προσοδοφόρο εμπόριο τσαγιού με την Κίνα, παρείχε ευκαιρίες απασχόλησης και έθεσε στη διάθεση της Βρετανίας μια στρατιωτική δύναμη που θα μπορούσε να αναπτυχθεί για την υποστήριξη των βρετανικών συμφερόντων με μικρό κόστος για τον βρετανό φορολογούμενο⁷³. Παράλληλα, οι Δυτικές Ινδίες ήταν η κορυφαία πηγή ακατέργαστου βαμβακιού στα 1780/90.⁷⁴ Στη διάρκεια του αμερικανικού εμφυλίου η Ινδία εξασφάλισε την πρώτη ύλη για τη βρετανική βαμβακοβιομηχανία και συνετέλεσε αποφασιστικά στο να διατηρήσουν σε λειτουργία τα εργοστάσιά τους οι βρετανοί βιομήχανοι. Το 1860 η Ινδία είχε συνεισφέρει μόνο το 16% ακατέργαστου βαμβακιού στη Βρετανία, ενώ το 1862 αυτό το ποσοστό

⁷¹ Mommsen, 2007: 57-8.

⁷² Gallagher and Robinson, 1953: 2, 7, 11-12, 13.

⁷³ Peers, 2004: 62.

⁷⁴ Cain and Hopkins, 1980: 473.

ανήλθε στο 75%.⁷⁵ Αντίθετα, η βρετανική πολιτική επέφερε την εξάλειψη της ινδικής βιομηχανίας βάμβακος⁷⁶. Αν και οι Ινδίες είχαν αυτοδυναμία στην παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, η Βρετανία κατήγησε τον ινδικό προστατευτισμό και επέβαλλε δυναμικά την απελευθέρωση των εισαγωγών για τα προϊόντα της μητροπολιτικής βαμβακοβιομηχανίας. Η ινδική κλωστοϋφαντουργία δεν είχε καμία ελπίδα ανταγωνισμού απέναντι στα βιομηχανικά προηγμένα προϊόντα του Μάντσεστερ, γεγονός που οδήγησε στην καταστροφή της⁷⁷. Η συρρίκνωση της ινδικής υφαντουργίας είχε ως επακόλουθο την ανακοπή της αστικοποίησης και την αύξηση της φτώχειας. Οι Ινδοί αντί να παράγουν υφάσματα, τα αγόραζαν από τη Βρετανία.⁷⁸ Τη δεκαετία του 1880 το 60% σχεδόν των βρετανικών εξαγωγών βάμβακος είχαν προορισμό την Ινδία, που από σημαντική προμηθευτής πρώτων υλών, κατέστη και σημαντική καταναλωτής των βρετανικών εξαγωγών⁷⁹.

Το ισοζύγιο των εξωτερικών πληρωμών της Βρετανίας το 1880 εξαρτιόταν απόλυτα από το πλεόνασμα πληρωμών που παρείχε η Ινδία. Ο χαρακτηρισμός της Ινδίας ως «πετράδι» στο στέμμα της βρετανικής αυτοκρατορίας αντανακλά τη ζωτική σημασία της συγκεκριμένης χώρας για την επιβίωση της βιομηχανου Βρετανίας και αποκωδικοποιεί τους λόγους της κατάκτηση της.⁸⁰ Το 1817-18, μετά από μια σειρά μάχες στην κεντρική Ινδία, η βρετανική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών αναδείχθηκε ως η κυρίαρχη πολιτική δύναμη της Ινδίας και οι βρετανοί βασιλείς ως η ύψιστη εξουσία⁸¹. Η πολιτική της συστηματικής προσάρτησης ινδικών εδαφών προκάλεσε το 1857 την εξέγερση, που είναι γνωστή ως «Ινδική Ανταρσία». Ο λαός αντέδρασε απέναντι στη ανελέητη κατάλυση του τρόπου ζωής του από μια ξένη κοινωνία. Ο Μπέρκ ισχυριζόταν ότι η Εταιρεία των Ανατολικών Ινδιών είχε γίνει «*μια από τις πιο διεφθαρμένες και καταστροφικές τυραννίες που έχουν υπάρξει ποτέ*»⁸². Οι αγριότητες που διαπράχθηκαν και από τις δύο πλευρές δημιούργησαν ένα φάυλο κύκλο φυλετικών συγκρούσεων. Μετά την Ινδική «Ανταρσία», η διακυβέρνηση της Ινδίας πέρασε το 1858 από την Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών απευθείας στο Βρετανικό

⁷⁵ Beckert, 2004:1411, 1413, 1424.

⁷⁶ Webster, 1990: 404.

⁷⁷ Burns, 2006: 686. Ρουμελιώτης, 2002: 53, 55.

⁷⁸ Acemoglu and Robinson, 2014: 290-91.

⁷⁹ Cain and Hopkins, 1980: 479. Hobsbawn, 2002^a: 113.

⁸⁰ Peers, 2004: 62. Young, 2007: 79. Hobsbawn, 2002^a: 113.

⁸¹ Iyer, 2010:694, 696.

⁸² Pagden, 2008: 132.

Στέμμα και η βασίλισσα Βικτωρία ανακηρύχτηκε το 1877 αυτοκράτειρα στο Δελχί.⁸³ Η βρετανική κυριαρχία στην Ινδία, που διήρκησε σχεδόν διακόσια χρόνια, παρείχε τους πόρους και το εργατικό δυναμικό για μια ημιαυτόνομη αυτοκρατορική δομή σε ολόκληρο τον Ινδικό Ωκεανό.⁸⁴

2.1.2 Στην Κίνα

Αν η Ινδία αποτελούσε για τη Βρετανία την πηγή των φυτικών ιών, η Κίνα αποτελούσε την πηγή των μπαχαρικών και των πολύτιμων μετάλλων.⁸⁵ Η Κίνα ωστόσο είχε αποδεχθεί τη βρετανική εμπορική παρουσία με εξαιρετική δυσθυμία. Ο υπερβολικός ζήλος των τοπικών Βρετανών εμπόρων και υπαλλήλων να ανοίξουν άμεσα τις κινεζικές αγορές στις βρετανικές εισαγωγές, κυρίως του οπίου από την Ινδία, και η απροθυμία συνεργασίας από την πλευρά της Κίνας οδήγησε σε ανοιχτή σύγκρουση.⁸⁶

Για τις βρετανικές εμπορικές εταιρείες το όπιο ήταν μέρος ενός τριγωνικού εμπορίου: το εμπόρευμα παραγόταν στην Ινδία, αποστέλλόταν στην Κίνα, όπου ανταλλάσσόταν στην Καντόνα και τη Σαγκάη με ασήμι, τσάι και μετάξι, τα οποία στη συνέχεια μεταφέρονταν και πωλούνταν στις αγορές του Λονδίνου. Ωστόσο, η άναρχη εξάπλωση της χρήσης του οπίου στην Κίνα από το 1700 θα οδηγήσει το 1729 στην απαγόρευση της πώλησής του και με διάταγμα η διακίνηση όσο και η χρήση του λογίζονταν ως έγκλημα από τις κινεζικές αρχές. Όταν η βρετανική Εταιρεία Ανατολικών Ινδιών ανέλαβε τον έλεγχο των περιοχών καλλιέργειας του οπίου της ανατολικής Ινδίας, η βρετανική ναυτιλία κυριάρχησε στο εμπόριο οπίου. Το όπιο από τη Βεγγάλη εξακολούθησε να εισάγεται στην Κίνα, παρά το απαγορευτικό διάταγμα του 1729 και η κατανάλωση αυξήθηκε στο πενταπλάσιο σε λιγότερο από σαράντα χρόνια.

Το 1839 ψηφίστηκε ο αυστηρότερος από όλους τους κινεζικούς νόμους σχετικά με τη χρήση του οπίου, ο οποίος προέβλεπε την εκτέλεση για τους καπνιστές και τους εμπόρους, συμπεριλαμβανομένων και των ξένων εισαγωγέων και εμπόρων.

⁸³ Iyer, 2010: 694, 696. Peers, 2004:56, 63. Hobsbawn, 2003:191-92. Young, 2007: 73.

⁸⁴ Watson, 2010: 469.

⁸⁵ Brown, 2003:16.

⁸⁶ Peers, 2004:65. Cain and Hopkins, 1980: 484.

Η διαμάχη ανάμεσα στις αρχές και τα συμφέροντα της κάθε πλευράς, οδήγησε Βρετανούς και Κινέζους στον πρώτο πόλεμο του Οπίου (1839-1842). Η ήττα της Κίνας, επέτρεψε στη Βρετανία, όχι μόνο να διατηρήσει το εμπόριο οπίου αλλά και να επεκτείνει το γενικό εμπόριο στην περιοχή. Το Χονγκ Κονγκ παραχωρήθηκε στη Βρετανία ενώ και μια σειρά άλλων λιμανιών άνοιξαν στο βρετανικό εμπόριο. Τα κινέζικα μονοπώλια καταργήθηκαν, εισήχθησαν περιορισμοί στις δασμολογικές πολιτικές της Κίνας ενώ η τελευταία υποχρεώθηκε επιπλέον και στην καταβολή μιας αποζημίωσης ύψους είκοσι ενός εκατομμυρίου δολαρίων προς τη Βρετανία. Η Κίνα ήταν πλέον «ανοιχτή» προς τη Δύση.

Το όπιο αποτελούσε το ανταλλακτικό μέσο και τον τρόπο να εξισορροπηθεί το εμπορικό ισοζύγιο της Βρετανίας αναφορικά με τις εισαγωγές που έκανε από την Κίνα. Ωστόσο, αν και το εμπόριο οπίου είχε διπλασιαστεί το 1852, οι αγορές υπερέβαιναν κατά πολύ τις πωλήσεις της Βρετανίας στην Κίνα. Τα βρετανικά ζωτικά συμφέροντα από το εμπόριο του οπίου και η συνεχιζόμενη πολιτική παρακώλυσης της χρήσης του από τους κινέζους αυτοκράτορες, οδήγησαν στο δεύτερο πόλεμο του Οπίου (1856-1857). Μετά τον πόλεμο, η Βρετανία διεύρυνε τις εξουσίες της στη διανομή του οπίου στην Κίνα ενώ η τελευταία υποχρεώθηκε να υιοθετήσει τα δυτικά πρότυπα του εμπορίου.⁸⁷ Οι πόλεμοι κατά της Κίνας παρέχουν ένα ενδιαφέρον παράδειγμα της αποφασιστικότητας της Βρετανίας να κάνει χρήση βίας στην περίπτωση που η εξάπλωση του εμπορικού φιλελευθερισμού παρεμποδίζεται⁸⁸.

Οι σχέσεις της Βρετανίας με την Ινδία και την Κίνα σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ένα φιλελεύθερο παίγνιο μεταβλητού αθροίσματος αλλά μάλλον ένα παίγνιο μηδενικού αθροίσματος στο οποίο τα κέρδη μιας ομάδας ισούνται με τις απώλειες μιας άλλης⁸⁹.

⁸⁷ Brown, 2003:5, 7, 10-11, 14-15.

⁸⁸ Cain and Hopkins, 1980: 484.

⁸⁹ Cohn, 2009: 105-6.

2.2 Το τέλος της Pax Britannica και η «μάχη για την Αφρική».

Το τέλος του 19ου αιώνα χαρακτήρισε το υψηλό σημείο της Pax Britannica. Η εποχή του φιλελεύθερου θριάμβου ήταν η εποχή του αδιαμφισβήτητου βιομηχανικού μονοπωλίου της Βρετανίας. Η εκβιομηχάνιση, που ήταν αρχικά βρετανική υπόθεση, άρχιζε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα να μεταμορφώνει και άλλες περιοχές. Ήδη η Γερμανία το 1870 διέθετε το 13% της παγκόσμιας βιομηχανικής παραγωγής και οι ΗΠΑ κατείχαν το 23% του συνόλου⁹⁰. Η διάχυση των κατακτήσεων της Βιομηχανικής Επανάστασης θα ενισχύσει τις πιέσεις στο εσωτερικό του ευρωπαϊκού συστήματος. Η προοδευτική εκβιομηχάνιση των χωρών της ηπειρωτικής Ευρώπης, δημιούργησε τη μείωση του μεριδίου της ευρωπαϊκής αγοράς για κάθε μία από αυτές και την ανάγκη εξεύρεσης νέων αγορών. Η αναζήτηση αυτή τις έφερε σε άμεση αντίθεση μεταξύ τους⁹¹. Μια από τις συνέπειες αυτής της αντίθεσης ήταν η εγκατάλειψη του δόγματος του ελεύθερου εμπορίου από όλες εκτός από τη Βρετανία.

Η μεταφιλελεύθερη εποχή ήταν μια περίοδος διεθνούς ανταγωνισμού ανάμεσα σε εθνικές βιομηχανικές οικονομίες τη βρετανική, τη γερμανική τη βορειοαμερικανική. Ο ανταγωνισμός αυτός προϋπόθεση της δυσκολίας που αντιμετώπιζον οι οικονομίες για τη δημιουργία ικανοποιητικών κερδών, οδηγεί τελικά στην οικονομική συγκέντρωση, τον έλεγχο της αγοράς και τον κρατικό παρεμβατισμό⁹². Παράλληλα, για να διατηρήσουν οι ευρωπαϊκές χώρες το ρυθμό της βιομηχανικής τους παραγωγής εξαρτώνται όλο και περισσότερο από τεράστιες προμήθειες πρώτων υλών. Οι νέες τεχνολογικές βιομηχανίες απαιτούσαν πρώτες ύλες που έλειπαν από τις περισσότερες ανεπτυγμένες χώρες, για κλιματολογικούς και γεωλογικούς λόγους, όπως πετρέλαιο, καουτσούκ και μη σιδηρούχα μέταλλα. Ο κινητήρας εσωτερικής καύσης εξαρτιόταν από το πετρέλαιο και το καουτσούκ. Το καουτσούκ που ήταν αποκλειστικά τροπικό προϊόν, εξαγόταν από ιθαγενείς στα τροπικά δάση του Κονγκό. Οι νέες βιομηχανίες ηλεκτρικών προϊόντων και αυτοκινήτων απαιτούσαν τεράστιες ποσότητες χαλκού, τα σημαντικότερα αποθέματα του οποίου βρίσκονταν σε περιοχές όπως το Ζαΐρ και η Ζάμπια. Υπήρχε βέβαια και η σταθερή και συνεχής ζήτηση για πολύτιμα μέταλλα,

⁹⁰ Kennedy, 1991:265-66.

⁹¹ Για τον ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών δυνάμεων βλ. στο: Kennedy, 1991: 266-324.

⁹² Για την επαναφορά των προστατευτικών πολιτικών στην Ευρώπη, βλ. στο: Burns, 2006: 684. Ρουμελιώτης, 2002: 58.

την οποία κάλυπτε η Νότια Αφρική, η μεγαλύτερη παραγωγός χρυσού και διαμαντιών στον κόσμο στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Πέρα όμως από τις ανάγκες της τεχνολογίας είχαν προστεθεί και οι απαιτήσεις από την ανάπτυξη της μαζικής κατανάλωσης στις χώρες-μητροπόλεις. Η νέα καταναλωτική οικονομία απαιτούσε συνεχώς αυξανόμενες ποσότητες όχι μόνο προϊόντων που παράγονταν στις χώρες της Ευρώπης (π.χ. σιτηρά και κρέας) αλλά και άλλων με τη χαρακτηριστική ονομασία «αποικιακά» που δεν μπορούσαν να παραχθούν εκεί (π.χ. τροπικών ποτών και φρούτων, φυτικών ελαίων για την παρασκευή σαπουνιών κ.α).⁹³ Αν, όπως έχει πει ο E.H. Carr (1951: 224), η σχετική ειρήνη της Ευρώπης του 19^{ου} οφειλόταν στην ύπαρξη «συνεχώς επεκτεινόμενων εδαφών και αγορών», στα τέλη του αιώνα συμβαίνει ακριβώς το αντίστροφο⁹⁴. Στην πορεία της ανάπτυξής του το δυτικό βιομηχανικό σύστημα υπερέβη τα όριά του, γεγονός που καθιστούσε την ενσωμάτωση των υπερπόντιων περιοχών στο οικονομικό σύστημα της Δύσης ως αναγκαία και αναπόφευκτη αλλά και θετικά αξιολογητέα διαδικασία⁹⁵. Η ζήτηση πρώτων υλών καθιστούσαν για τους Ευρωπαίους τις αποικίες μια αναγκαία επένδυση και τον ιμπεριαλισμό μια χρήσιμη πολιτική.⁹⁶

Ο «νέος» ιμπεριαλισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, προϊόν της εποχής του ανταγωνισμού μεταξύ αντίπαλων βιομηχανικών-καπιταλιστικών εθνικών οικονομιών, ανέδειξε σε μείζονος σημασίας το περιφερειακό τμήμα της παγκόσμιας οικονομίας. Από το 1879 πραγματοποιείται από τις μεγάλες δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία) η κατανομή του κόσμου σε αποικίες της επιρροής τους. Η διαδικασία αυτή και η σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ αυτών των δυνάμεων θα οδηγήσουν στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το 1914⁹⁷. Πριν τον πόλεμο, ωστόσο, η μάχη θα δοθεί για τα εδάφη και τις πρώτες ύλες της Αφρικής. Τον χειμώνα του 1884-1885 οι Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης συναντήθηκαν στο Βερολίνο σε και διαίρεσαν την αφρικανική ήπειρο σε ζώνες επιρροής. Το συνέδριο νομιμοποίησε τον πολιτικό, στρατιωτικό και

⁹³ Makki, 2004: 152. Hobsbawn, 2003:453-55. Gilpin, 2007:327. Mommsen, 2007: 60. Burns, 2006: 684-85.

⁹⁴ Gilpin, 2007: 337.

⁹⁵ Mommsen, 2007: 37.

⁹⁶ Burns, 2006:691.

⁹⁷ Hobsbawn, 2002^a : 120. Ρουμελιώτης, 2002: 55. Για τον «νέο» ή «προηγμένο» ιμπεριαλισμό βλ. στο: Mommsen, 2007: 27-44.

οικονομικό έλεγχο των ευρωπαϊκών εθνών πάνω στις σφαίρες επιρροής τους. Στα επόμενα είκοσι χρόνια το σύνολο της Αφρικής είχε τεθεί υπό ευρωπαϊκό έλεγχο⁹⁸.

2.2.1 Ο «νέος» ιμπεριαλισμός στην Αφρική.

Η παγκόσμια ανισότητα που είχε αρχίσει να αναδύεται στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ακολουθώντας κατά πόδας τη Βιομηχανική Επανάσταση, γίνεται περισσότερο ορατή όταν ο «νέος» ιμπεριαλισμός διχотоμεί τον κόσμο σε ανεπτυγμένες και υπανάπτυκτες περιοχές. Το 1880 ο κόσμος δεν είναι πλέον ενιαίος αλλά χωρισμένος σε δύο τομείς: τον ανεπτυγμένο και τον «καθυστερημένο» τομέα, τον κυρίαρχο και τον εξαρτημένο, τον πλούσιο και τον φτωχό. Ανάμεσα δηλαδή στις βιομηχανικές χώρες και στις προβιομηχανικές περιφέρειες. Το κατά κεφαλήν εισόδημα στον ανεπτυγμένο κόσμο ήταν το 1880 περίπου διπλάσιο από εκείνου που σήμερα ονομάζουμε «Τρίτο Κόσμο» και τριπλάσιο με συνεχή αυξητική τάση το 1913. Η κύρια αιτία αυτού του χάσματος ήταν η τεχνολογία⁹⁹. Η προηγμένη ευρωπαϊκή στρατιωτική τεχνολογία, προϊόν της Βιομηχανικής Επανάστασης, έκανε την κατάκτηση ευκολότερη ενώ δεν άφηνε περιθώρια αντίστασης στους υπό κατάκτηση λαούς.¹⁰⁰ Οι θεωρητικοί του ρεαλισμού επισημαίνουν επιπλέον ότι τα προβλήματα των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών προκύπτουν σε μεγάλο βαθμό όχι μόνο από τη φτώχεια τους αλλά και από τη θέση αδυναμίας τους στο διεθνές σύστημα. Ακόμη και όταν οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες καταφέρνουν απόλυτα οικονομικά κέρδη, συνεχίζουν

Εικόνα 6: Χάρτης των ευρωπαϊκών αποικιών στην Αφρική το 1914.

⁹⁸ Kennedy, 1991:266. Frynas and Paulo, 2006: 233. Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016: 41.

⁹⁹ Acemoglu and Robinson, 2014: 63. Hobsbawm, 2002^a:33-4. Cohn, 2009: 83-4.

¹⁰⁰ Lieven, 1999:166. Σωτηρόπουλος κα., 2005: 104.

να αισθάνονται ευάλωτες λόγω της αδύναμης θέσης τους έναντι του Βορρά. Απηχώντας τις ιδέες του Friedrich List, ο «νέος» ιμπεριαλισμός σήμανε την ένταξη των «υπανάπτυκτων» χωρών, ως κτήσεων, σε μια παγκόσμια οικονομία όπου κυριαρχούσαν οι «ανεπτυγμένες» χώρες και η διχοτομία αυτή άρχισε να αποκτά μια μορφή που θυμίζει τη σημερινή εποχή.¹⁰¹

Η ανεμπόδιστη πρόσβαση σε πρώτες ύλες και η δημιουργία προστατευμένων αγορών για τα βιομηχανικά τους προϊόντα ήταν σημαντικοί στόχοι για όλες τις αποικιοκρατικές δυνάμεις. Αν και ο δυτικός κόσμος στηρίχτηκε στον προστατευτισμό προκειμένου να προωθήσει τη βιομηχανική του ανάπτυξη, θα επιβάλλει στις χώρες της περιφέρειας το ελεύθερο εμπόριο με αποτέλεσμα την καταστροφή του βιομηχανικού τους ιστού. Ήδη από το 1830 που εμφανίστηκε η αποικιοκρατία στη βόρεια Αφρική, οι ευρωπαϊκές χώρες εφάρμοσαν μια πολιτική κατάργησης των εμπορικών φραγμών στις διάφορες αποικίες τους, προσαρμόζοντας την παραγωγή των χωρών αυτών στις ανάγκες των μητροπολιτικών κέντρων. Αυτή η οικονομική οργάνωση στο πλαίσιο του «νέου» ιμπεριαλισμού δημιούργησε μια σχέση εξάρτησης των εισαγωγών αλλά και των εξαγωγών της Αφρικής αλλά και του «Τρίτου Κόσμου» στο σύνολό του με τη Δύση. Μεταξύ 1815 και 1914 οι χώρες αυτές εξήγαγαν το 28% της παραγωγής πρώτων υλών τους και το 43% των αγροτικών προϊόντων τους προς τη Δύση, ενώ εισήγαγαν περίπου το 5-8% της βιομηχανικής παραγωγής των ανεπτυγμένων χωρών¹⁰².

Οι οικονομικοί στόχοι της αποικιοκρατίας ήταν απλοί: να παρέχουν το μέγιστο οικονομικό όφελος για τις αποικιακές δυνάμεις στη χαμηλότερη δυνατή τιμή. Η Διάσκεψη του Βερολίνου έθεσε περιοχές της Αφρικής, οι οποίες είχαν αναπτύξει προηγουμένως σημαντικά το εμπόριο και τις οικονομίες τους, στον έλεγχο των ευρωπαϊκών οικονομικών πολιτικών. Η «κάθετη ολοκλήρωση» των αποικιών με τον έλεγχο της παραγωγής από την αρχή μέχρι το τέλος, υπήρξε πρωταρχικός στόχος των αποικιακών παραγόντων.¹⁰³ Η αποικιοκρατία δημιούργησε στην Αφρικανική ήπειρο οικονομίες βασισμένες στις μονοκαλλιέργειες και στην εξαγωγή ορυκτών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, όχι μόνο τη δραματική μείωση των παραδοσιακών ειδών διατροφής αλλά κατέστησε παράλληλα την Αφρική έρμαιο στις διεθνείς διακυμάνσεις των τιμών

¹⁰¹ Hobsbawm, 2003: 454-5. Cohn, 2009: 123-4.

¹⁰² Ρουμελιώτης, 2002: 61-64.

¹⁰³ Settles, 1996, χ.σ.

αυτών των εξαγωγίμων προϊόντων. Η αποδυνάμωση των παραδοσιακών πολιτισμών και των τοπικά περιορισμένων οικονομιών και η μη αντικατάστασή τους με κάτι νέο, αποτελεί τη σοβαρότερη κατηγορία απέναντι στο αποικιοκρατικό σύστημα του 19^{ου} αιώνα.¹⁰⁴ Επιπλέον, η αποικιακή οικονομική οργάνωση δημιούργησε δυαδικές οικονομίες με έντονες περιφερειακές ανισότητες ανάμεσα στις παράκτιες ζώνες και την ενδοχώρα, ανάμεσα στις πόλεις και την ύπαιθρο. Οι δυαδικές οικονομίες, όπως αναφέρουν οι Acemoglu and Robinson (2014: 276-289), δημιουργήθηκαν από τις ελίτ των λευκών κατοίκων της Αφρικής, τόσο για να εξασφαλίσουν ένα απόθεμα φτηνού εργατικού δυναμικού για τις επιχειρήσεις τους, όσο και για να ελαχιστοποιήσουν τον ανταγωνισμό από τους μαύρους κατοίκους. Ακόμη και σήμερα η δυαδική οικονομία χαρακτηρίζει σχεδόν το σύνολο της Αφρικής και αντανakλά τα αναπτυξιακά της προβλήματα¹⁰⁵.

Εικόνα 7: Θύμα της αποικιοκρατικής βίας στο Κονγκό.

Το αποικιακό κράτος δεν βασιζόταν στη νομιμοποίηση αλλά στον καταναγκασμό. Οι ευρωπαίοι διοικητές των αποικιών, λειτουργούσαν σύμφωνα με τις εντολές της μητρόπολης και στόχος της διοίκησής τους ήταν η διατήρηση της τάξης με σκοπό την παραγωγική απόσπαση οικονομικών πόρων. Η διατήρηση της τάξης και η παραγωγικότητα είχαν σε πολλές περιπτώσεις τραγικό κόστος σε ανθρώπινες ζωές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του «Ελεύθερου Κράτους του Κονγκό», το οποίο αποτελούσε προσωπική κτήση του βασιλιά Λεοπόλδου Β΄ του Βελγίου. Στο διάστημα 1885-1908, πέντε έως οκτώ εκατομμύρια Αφρικανοί, οι οποίοι είχαν υποχρεωθεί από τους Βέλγους στη συλλογή καουτσούκ, έχασαν τη ζωή τους από την αποικιοκρατική βία. Η τεχνολογική καινοτομία της ανακάλυψης της ρόδας με πεπιεσμένο αέρα από τον Εντουάρ Μισελέν, έγινε ο «ηθικός αυτουργός» σε ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα που γνώρισε ποτέ η ανθρώπινη ιστορία. Η μεγάλη αύξηση της διεθνούς ζήτησης για καουτσούκ αύξησε και τις απαιτήσεις των ενόπλων επιτηρητών των

¹⁰⁴ Condliffe, (1950) στο Gilpin, 2007: 243.

¹⁰⁵ Acemoglu and Robinson, 2014: 276-8. Σωτηρόπουλος κα., 2005: 108. Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016:44-5.

ιθαγενών που το συνέλεγαν. Η υπερεκμετάλλευση όμως των καουτσουκόδεντρων τα είχε εξαντλήσει και οι Αφρικανοί δεν ήταν σε θέση να συλλέγουν το ποσοστό καουτσούκ που απαιτούσαν οι Βέλγοι. Η αδυναμία συλλογής τιμωρήθηκε αρχικά με συστηματικούς ακρωτηριασμούς και κατέληξε να μετατραπεί σε μια δίχως προηγούμενο σφαγή. Πριν την άφιξη των Βέλγων στο Κονγκό, ο πληθυσμός του έφθανε τα είκοσι εκατομμύρια, ενώ το 1911 στην αποικία του Βέλγου μονάρχη είχαν απομείνει μόλις οκτώμισι εκατομμύρια άνθρωποι¹⁰⁶.

2.2.2 Η περίπτωση της Νότιας Αφρικής.

Η ανακάλυψη τεράστιων κοιτασμάτων διαμαντιών και χρυσού στο Κίμπερλι στο 1867 και στο Γιοχάνεσμπουργκ το 1886, ώθησε τους Βρετανούς στο να επεκτείνουν τον έλεγχό τους σε ολόκληρη τη Νότια Αφρική. Η επιθυμία των Βρετανών, ωστόσο, θα προσέκρουε στη σθεναρή αντίσταση των Αφρικάνερς ή Μπόερς¹⁰⁷, που κατοικούσαν στις γειτονικές δημοκρατίες του Τράνσβααλ και του Ελεύθερου Κράτους της Οράγγης. Όταν οι Βρετανοί αδαμαντωρύχοι, χρυσορύχοι και επιχειρηματίες άρχισαν να εγκαθίστανται στο Τράνσβααλ, οι Μπόερς αρνήθηκαν να επιτρέψουν την εκμετάλλευση των πόρων τους από ξένες εταιρίες. Η απροθυμία των Μπόερς να συναινέσουν στα βρετανικά συμφέροντα οδήγησε στους περίφημους πολέμους των Μπόερς, το 1880-1881 και το 1899-1902. Με κτηνώδη μέτρα εναντίον των Μπόερς, τα οποία περιελάμβαναν στρατόπεδα συγκέντρωσης και πυρπόληση κτημάτων, οι Βρετανοί τελικά επικράτησαν και συνενώνοντας τα κράτη των Αφρικάνερς με την επαρχία του Ακρωτηρίου και το Νατάλ, ίδρυσαν τη Νοτιοαφρικανική Ένωση το 1910¹⁰⁸.

Εικόνα 8: Παραλία στη Νότια Αφρική μόνο για Λευκούς την περίοδο του apartheid.

Η ανακάλυψη χρυσού και διαμαντιών στην περιοχή επέφερε ωστόσο και άλλες δυσάρεστες και περισσότερο μακροχρόνιες συνέπειες. Οι ευρωπαϊκές επιχειρήσεις

¹⁰⁶ Σωτηρόπουλος κα., 2005: 107-8. Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016: 49-50.

¹⁰⁷ Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016: 65. Burns, 2006:694.

¹⁰⁸ Acemoglu and Robinson, 2014: 279. Burns, 2006:694. Cain and Hopkins, 1980: 487. Mommsen, 2007: 61. Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016: 65.

που άκμαζαν χάρη στον εξορυκτικό τομέα χρειάζονταν μια μεγάλη δεξαμενή χαμηλόμισθου εργατικού δυναμικού. Το γεγονός αυτό θα επιφέρει, μεταξύ του 1890 και 1913, την ανατροπή της αγροτικής ευημερίας που είχε αρχίσει να παρατηρείται στη Νότια Αφρική ήδη από το 1832. Η φτωχοποίηση των Αφρικανών θα επιτευχθεί με το Νόμο περί της Γης των Αυτοχθόνων το 1913 και θα εξασφαλίσει τόσο τη διάθεση φθηνού εργατικού δυναμικού όσο και την εξάλειψη του ανταγωνισμού για τους λευκούς αγρότες. Ο νόμος όριζε ότι το 87% της γης θα δινόταν στους Ευρωπαίους, που αντιπροσώπευαν μόλις το 20% του πληθυσμού ενώ στους Αφρικανούς που αποτελούσαν την πλειοψηφία θα δινόταν μόλις το 13%. Προοιωνιζόμενος τη θεωρία της δυαδικής οικονομίας του Λιούις,¹⁰⁹ ο νόμος αυτός διχοτόμησε τη Νότια Αφρική ανάμεσα σε μια ευημερούσα κοινωνία λευκών και σε μια βυθισμένη στη φτώχεια κοινωνία των μαύρων. Η θεσμοθέτηση της ευημερίας και της φτώχειας το 1913 θα προετοιμάσει το έδαφος για την κατασκευή και την επιβολή το 1948 του καθεστώτος του «απαρτχάιντ», του πιο σύνθετου συστήματος φυλετικού διαχωρισμού και διακρίσεων που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα. Ο στόχος ήταν να διατηρηθεί η λευκή κυριαρχία και οι οικονομικοί θεσμοί που θα εξασφάλιζαν ότι οι λευκοί θα πλούτιζαν αφαιρώντας πόρους από τους μαύρους. Οι κάτοικοι της χώρας απέκτησαν το 1950 ταυτότητες οι οποίες ανέγραφαν τη φυλετική τους κατηγορία. Εκατοντάδες χιλιάδες ακτιβιστές που αρνήθηκαν να συμμορφωθούν στις ρυθμίσεις του καθεστώτος φυλακίστηκαν και άλλοι δολοφονήθηκαν από τις δυνάμεις ασφαλείας ενώ τρία εκατομμύρια κατοίκων απομακρύνθηκαν δια της βίας από τις κατοικίες τους. Το απαρτχάιντ καταργήθηκε μόλις το 1994. Αν και η Νότια Αφρική είχε αποκτήσει τυπικά την ανεξαρτησία της από τη Βρετανία το 1911, για τους Νοτιοαφρικανούς η χώρα τους έγινε ανεξάρτητη το 1994. Οι Ευρωπαίοι επέβαλλαν στη Νότια Αφρική ένα σύνολο θεσμών πάνω στο οποίο δομήθηκε η δυαδική οικονομία, η οποία εμπόδιζε το 80% του πληθυσμού να ασκεί εξειδικευμένα επαγγέλματα, να ασχολείται με την εμπορευματική γεωργία και να δραστηριοποιείται επιχειρηματικά. Η Νότια Αφρική αποτελεί ένα εύγλωττο παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η οικονομική ανάπτυξη μέσω της εκμετάλλευσης των πόρων μπορεί ταυτόχρονα να τροφοδοτεί ή ακόμα και να δημιουργεί την υπανάπτυξη¹¹⁰.

¹⁰⁹ Acemoglu and Robinson, 2014:276.

¹¹⁰ Acemoglu and Robinson, 2014: 279-283, 288, 291. Aliber, 2003:474. Χουλιάρης - Πετρόπουλος, 2016: 65-8.

Κεφάλαιο 3

Αφρική: η φτώχη- πλούσια ήπειρος.

Εικόνα 9: Χάρτης του ορυκτού πλούτου της Αφρικής.

3.1 Αφρικανική Ανεξαρτησία: Από την τραγωδία στη φάρσα.

Με περισσότερες από είκοσι χώρες πλούσιες σε κοιτάσματα πετρελαίου και ορυκτών, η Αφρική είναι η πιο προικισμένη σε φυσικούς πόρους ήπειρος, διαθέτοντας περίπου το ένα τρίτο του ορυκτού πλούτου της γης. Ιδανικά, η εκμετάλλευση των πόρων αυτών θα μπορούσε να αναπτύξει και να μεταμορφώσει θεαματικά την οικονομία και το επίπεδο διαβίωσης των αφρικανικών πληθυσμών. Ωστόσο, ιστορικά αποδεικνύεται ότι οι πόροι αυτοί υπήρξαν απειλή παρά ευκαιρία για την ευμάρεια της Αφρικής, όσο οι συνθήκες διαβίωσης για την πλειοψηφία των κατοίκων της ηπείρου παραμένουν ζοφερές, κυρίως εξαιτίας της άνισης κατανομής των εσόδων από τους πόρους¹¹¹. Τα περισσότερα κράτη της αφρικανικής ηπείρου κέρδισαν την ανεξαρτησία τους από τις αποικιακές δυνάμεις το 1960. Πολλά όμως από αυτά παραμένουν σήμερα φτωχά ή ακόμα και φτωχότερα από ό,τι ήταν πριν την εποχή της ανεξαρτησίας τους. Σήμερα

¹¹¹ Mailey, 2015:1. Mabikke, 2012: 3.

βρίσκονται στην Αφρική οι 33 από τις 49 λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες του πλανήτη. Σχεδόν το 70% του πληθυσμού της Υποσαχάριας Αφρικής ζει κάτω από το παγκόσμιο όριο φτώχειας, με εισόδημα λιγότερο από δύο δολάρια την ημέρα. Το συνολικό ΑΕΠ των 48 χωρών ανήλθε λίγο πάνω από το εισόδημα του Βελγίου. Οι κάτοικοι της ηπείρου αν και αποτελούν το 10% του παγκόσμιου πληθυσμού, διαθέτουν μόλις το 1% του παγκόσμιου ΑΕΠ. Ο πόλεμος και οι συγκρούσεις αποτελούν μέρος της καθημερινής ζωής για πάνω από το 1/6 του πληθυσμού. Οι συγκρούσεις αυτές, στενά συνυφασμένες σε πολλές περιπτώσεις με τον πλούτο των πόρων, έχουν καταστροφικές συνέπειες για την ήπειρο.¹¹² Η πώληση των «ματωμένων διαμαντιών» χρηματοδότησε τον βάνουσο εμφύλιο πόλεμο στη Σιέρα Λεόνε και τη Λιβερία στη διάρκεια της δεκαετίας του 1990 και στις αρχές του 2000. Η άνιση κατανομή του πλούτου από το πετρέλαιο ήταν το βασικό ζήτημα στον εμφύλιο πόλεμο του Σουδάν.¹¹³

Η εξόρυξη πετρελαίου στην Αφρική λίγο πριν τη δεκαετία του 1960 εγκαινίασε την εποχή της νεοαποικιοκρατίας των πολυεθνικών εταιριών, μιας νέας «μάχης για την Αφρική», ανάλογη αυτής των δεκαετιών 1880-1890. Η παραγωγή πετρελαίου αυξήθηκε είκοσι φορές μεταξύ του 1960 και του 1970, γεγονός που εγκαινίασε και τη «μάχη για το πετρέλαιο» μεταξύ των πολυεθνικών στην Αφρική. Στην αγγλόφωνη Αφρική δόθηκε ένα αποτελεσματικό μονοπώλιο στην εταιρία Shell-BP για εξερεύνηση και παραγωγή πετρελαίου στη Νιγηρία, καθώς ένα αποικιακό διάταγμα του 1914 όριζε ότι μόνο οι βρετανικές εταιρείες πετρελαίου είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν άδειες πετρελαίου στη αφρικανική χώρα. Αυτό επέτρεψε στην Shell-BP την κυριαρχία στην παραγωγή πετρελαίου της Νιγηρίας. Στην γαλλόφωνη Αφρική, τα γαλλικά συμφέροντα της βιομηχανίας πετρελαίου κυριάρχησαν της ανεξαρτησίας στην Αλγερία και την Γκαμπόν, καθώς η νέα κυβέρνηση της Αλγερίας εγγυήθηκε ότι οι γαλλικές εταιρίες πετρελαίου θα τυγχάνουν προτιμησιακής μεταχείρισης στη χορήγηση παραχωρήσεων πετρελαίου μετά την ανεξαρτησία της χώρας.

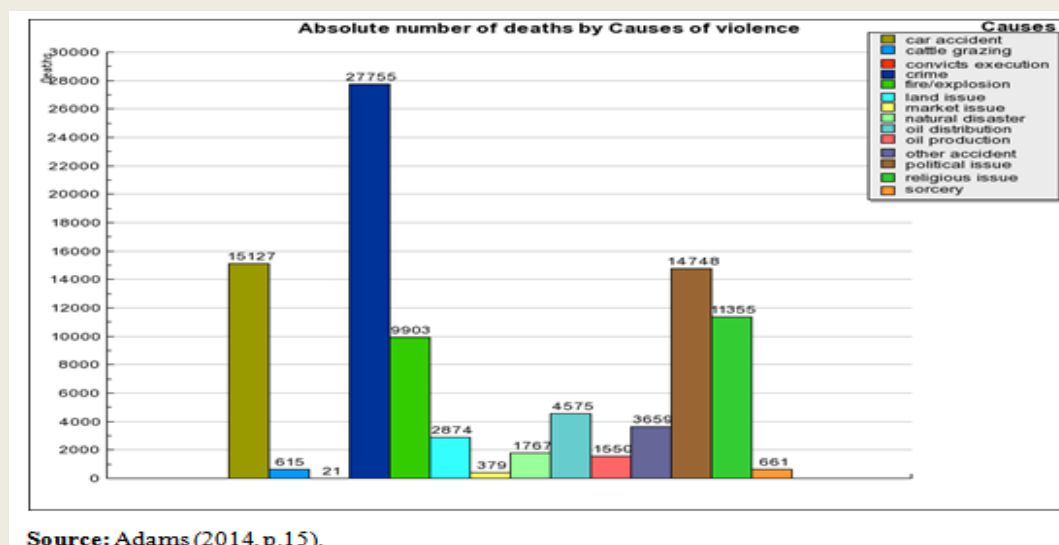
Η «μάχη για το πετρέλαιο» στην Αφρική οδήγησε σε σημαντικούς πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς σε ορισμένες από τις κύριες χώρες

¹¹²Σωτηρόπουλος κα., 2005: 115, 129. Uwa, Lanrewajuu, Ojeme, 2014: 274-5. Χουλιάρης - Πετρόπουλος, 2016: 405. Για την χρονολογική επισκόπηση της ανεξαρτητοποίησης των αφρικανικών κρατών βλ. στο: Bertocchi and Canova, 2002: 1856.

¹¹³ Mailey, 2015: 6.

παραγωγής πετρελαίου της Αφρικής.¹¹⁴ Σε αρκετές χώρες, η αποικιοκρατία αντικαταστάθηκε από δίκτυα πολυεθνικών, μεσαζόντων και διεφθαρμένων και ανίκανων πολιτικών. Αυτά τα διεθνή δίκτυα έπαψαν να γνωρίζουν σύνορα και διέβρωσαν σε πάρα πολλές περιπτώσεις πλήρως τα όρια κράτους και ιδιωτικού τομέα. Στις περισσότερες χώρες, οι συμφωνίες που έχουν υπογραφεί μεταξύ των κυβερνήσεων και πολυεθνικών εταιριών εκμετάλλευσης του πετρελαίου και των ορυκτών είναι μυστικές και κρατούνται απόρρητες από τους πολίτες και μερικές φορές και από το κοινοβούλιο. Το αίσθημα αποκλεισμού που δημιουργείται στους τοπικούς πληθυσμούς από τα οφέλη των πόρων, καθιστά τη βία σε αυτές τις χώρες αναπόφευκτη. Η παραγωγή πετρελαίου και η πολιτική του πετρελαίου μεταξύ των εταιριών πετρελαίου και της ομοσπονδιακής κυβέρνησης παραμένουν οι πηγές των βίαιων θανάτων στο Δέλτα του Νίγηρα. Μεταξύ 2006 και 2014, οι δραστηριότητες παραγωγής πετρελαίου οδήγησαν σε βίαιες συγκρούσεις με πάνω από 1.550 θανάτους (Διάγραμμα 3.1).¹¹⁵

Διάγραμμα 3.1: Στοιχεία που αφορούν σε διάφορες αιτίες θανάτου στο Δέλτα του Νίγηρα μεταξύ 2006 και 2014.

Πηγή: <http://pubs.sciepub.com/education/3/4/1/>

Η διοικητική κουλτούρα που η αποικιοκρατική κληρονομιά άφησε παρακαταθήκη σε πολλά αφρικάνικά κράτη φαίνεται να έχει σημαντικό μερίδιο ευθύνης για τη

¹¹⁴ Frynas and Paulo, 2006: 232-3, 235-6.

¹¹⁵ Mabikke, 2012: 5. Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016:256. Nwankwo, 2015: χ.σ.

διαιώνιση διεφθαρμένων πρακτικών στα υψηλότερα κλιμάκια της πολιτικής και διοικητικής γραφειοκρατίας. Η έλευση της ανεξαρτησίας σε ορισμένες χώρες ταυτίστηκε με το μοντέλο διοίκησης της αποικιοκρατικής περιόδου και τη διατήρηση του «μοντέλου αφρικανικού αρχηγού». Οι αποικιακοί αρχηγοί, και ιδιαίτερα εκείνοι των βρετανικών αποικιών, συγκέντρωναν την απόλυτη εξουσία, λάμβαναν αυταρχικά τις τελικές αποφάσεις και διατηρούσαν την τάξη επιβάλλοντας το σεβασμό ή ακόμη και το φόβο. Οι αφρικανοί πολιτικοί ηγέτες που ακολούθησαν μετά την ανεξαρτησία, όπως και οι αποικιακοί επικεφαλής, χαρακτηρίζονται από αυταρχισμό και παντελή έλλειψη σεβασμού για το νόμο και τη δέουσα διαδικασία. Μια σημαντική συνέπεια του αυταρχισμού υπήρξε η έλλειψη λογοδοσίας, η οποία σε μεγάλο βαθμό είναι υπεύθυνη για τη διαφθορά στην Αφρική. Οι αφρικανοί ηγέτες χρησιμοποιούν τις θέσεις εξουσίας για να συσσωρεύουν παράνομο πλούτο.¹¹⁶ Τον Αύγουστο του 2012, οι γαλλικές αρχές κατέσχεσαν ένα αρχοντικό 186 εκατομμύρια δολαρίων στο Παρίσι και πολυτελή οχήματα συνολικής αξίας 4,1 εκατομμυρίων δολαρίων που άνηκαν στον Teodorin, τον Αντιπρόεδρο της Ισημερινής Γουινέας και γιο του προέδρου της χώρας. Τα δικτατορικά καθεστώτα που έχουν βιώσει οι περισσότερες αφρικανικές χώρες έρχονται έτσι ως συνέπεια της επιθυμίας συγκεκριμένων προσώπων να μονοπωλήσουν τη συλλογή του πλούτου των πόρων. Ο πλούτος από τους φυσικούς πόρους παρέχει στα καθεστώτα αυτά τα χρηματοδοτικά μέσα που απαιτούνται για να «εξαγοράζουν» τη λαϊκή νομιμοποίηση και να διατηρούνται στην εξουσία, ανεξαρτήτως των αποτελεσμάτων της διακυβέρνησης. Οι δικτάτορες, Μουαμάρ Καντάφι της Λιβύης και Ομάρ Μπόνγκο της Γκαμπόν παρέμειναν στην εξουσία για τέσσερεις δεκαετίες λόγω των ισχυρών δικτύων πατρωνίας και των εκτεταμένων δυνάμεων ασφαλείας που χρηματοδοτούνταν από έσοδα από το πετρέλαιο¹¹⁷. Σε αρκετές μελέτες έχει αποδειχτεί ότι οι φυσικοί πόροι επηρεάζουν αρνητικά τη Δημοκρατία, καθώς διαπιστώνεται μια αιτιώδης σχέση μεταξύ των φυσικών πόρων και του αυταρχισμού. Η κατάχρηση εξουσίας μεταβάλλει τα οφέλη από τους πόρους σε «κατάρρα» για την πλειοψηφία του έθνους.¹¹⁸

Μια ήπειρος, όπως η Αφρική, πλούσια σε φυσικούς πόρους όπως το πετρέλαιο, το φυσικό αέριο, τα διαμάντια και άλλους εξορυκτικούς πόρους, κρατείται δέσμια της υπανάπτυξης από τα ανθρώπινα λάθη που τροφοδοτούνται από την απληστία. Από

¹¹⁶ Munyae and Mulinge, 1999: 63-5. Ogundiya, 2009: 283-4.

¹¹⁷ Mailey, 2015: 6.

¹¹⁸ Mabikke, 2012: 4.

την ανεξαρτησία και μετά, διεθνείς μεταλλευτικές εταιρείες και πολυεθνικές στον τομέα της ενέργειας συνεργάστηκαν στενά με Αφρικανικές ελίτ για να αφαιρέσουν τον ορυκτό πλούτο της ηπείρου. Οι μυστικές συμφωνίες, η διαφθορά και οι παράνομες μεταφορές χρημάτων στέρησαν τους πολίτες της Αφρικής από πόρους που μπορούσαν να βελτιώσουν θεαματικά τους κοινωνικούς δείκτες.¹¹⁹ Η ανακάλυψη των φυσικών πόρων οδηγεί στην συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια των λίγων – ισχυρών κυβερνητικών υπαλλήλων και όσων εμπλέκονται άμεσα στην εκμετάλλευση των πόρων, όπως οι Διεθνείς Εταιρείες Πετρελαίου. Οι πόροι γίνονται ως εκ τούτου, μια ευλογία μόνο για αυτούς τους λίγους, ενώ αποκλείει την πλειοψηφία από οποιαδήποτε οφέλη. Το γεγονός αυτό και οι επιπτώσεις του είναι ό,τι συνήθως αναφέρεται ως η «κατάρα των πόρων»¹²⁰.

Η «κατάρα των πόρων», που αναπτύχθηκε από τον διάσημο οικονομολόγο Paul Collier, έχει παραλύσει πολλά αφρικανικά έθνη μετά την ανεξαρτησία τους. Τα αφρικανικά πλούσια σε πόρους κράτη αποτελούν την επιτομή του φαινομένου της «κατάρας των πόρων»- την αντίστροφη δηλαδή σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και την προικοδότηση των φυσικών πόρων μιας χώρας. Με ελάχιστες εξαιρέσεις οι πλούσιες σε πόρους χώρες μαστίζονται από οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, ανθρώπινη φτώχεια, περιβαλλοντική υποβάθμιση, παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αυταρχισμό και εμφύλιες συγκρούσεις και πολέμους¹²¹. Μεταξύ των σημαντικότερων αιτιών της κατάρα των πόρων της Αφρικής εντοπίζονται, η έλλειψη ισχυρών νομικών και πολιτικών θεσμών, η παρουσία πολλών ομάδων εξουσίας (Πολυεθνικές Εταιρίες, ΜΚΟ κ.α) και οι δικτατορικές και καταπιεστικές κυβερνήσεις. Όλα τα παραπάνω αποτελούν τα παράγωγα της κακής διακυβέρνησης που χαρακτηρίζει πολλά αφρικανικά κράτη σήμερα¹²². Από την πλευρά της πολιτικής επιστήμης, η «κατάρα των πόρων» ερμηνεύεται με τη θεωρία του κράτους-εισοδηματία (rentier state theory)¹²³. Σύμφωνα με τη θεωρία του

¹¹⁹ Χουλιάρης - Πετρόπουλος, 2016:255.

¹²⁰ Για το φαινόμενο της «κατάρας των πόρων», βλ. περαιτέρω: Alayli, 2005. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.582.223&rep=rep1&type=pdf>. Torvik, 2009: 241-56. Rosser, 2006: 1-34. Χουλιάρης - Πετρόπουλος, 2016: 258-65.

¹²¹ Duruigbo, 2005: 2.

¹²² Mabikke, 2012: 3-4.

¹²³ Αναλυτικά για τη θεωρία βλ. περαιτέρω: Ross, 2001: 329-35. Χουλιάρης - Πετρόπουλος, 2016:258-65. Yusufu Bagaji et al. 2011: 35-6.

κράτους- εισοδηματία, οι δυο βασικές επιδράσεις της εξάρτησης από τις οικονομικές προσόδους είναι: «η οικονομική ανεπάρκεια και η παρεμπόδιση της κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης» (Beck, 2007: 46). Την πιο χαρακτηριστική ίσως περίπτωση κράτους- εισοδηματία αποτελεί η Νιγηρία¹²⁴.

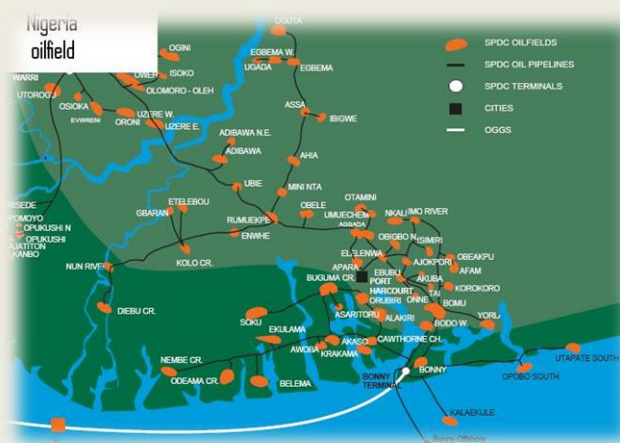
3.2 Νιγηρία: Το Κράτος -Εισοδηματίας.

Η Νιγηρία αποτελεί τη μεγαλύτερη παραγωγό χώρα πετρελαίου στην Αφρική, την έκτη μεγαλύτερη στον κόσμο και την πέμπτη μεγαλύτερη στον Οργανισμό Πετρελαιοπαραγωγών Χωρών ("ΟΠΕΚ"). Η ανακάλυψη πετρελαίου σε εμπορικές ποσότητες το 1956, κατέστησε από το 1970 τις εξαγωγές πετρελαίου την κύρια πρόσοδο για την εθνική οικονομία της Νιγηρίας. Στις αρχές της δεκαετίας του '70, το κατά κεφαλήν εισόδημα της χώρας ήταν μόλις 200 δολάρια, στις αρχές της δεκαετίας του '80 ανήλθε στα 800 δολάρια.

Η αύξηση των εισοδημάτων δημιούργησε την προσδοκία ότι το πετρέλαιο επρόκειτο να εξασφαλίσει την εύκολη και γρήγορη ανάπτυξη της Νιγηρίας.

Οι προσδοκίες ωστόσο διαψεύστηκαν. Αν και τα κέρδη από τις εξαγωγές αργού πετρελαίου μεταξύ 1970 και 1999, που υπολογίζονται σε μέχρι

και 320 δισεκατομμύρια δολάρια, μπορούσαν να βελτιώσουν την οικονομική κατάσταση του λαού της και να αποσοβήσουν τις παρατεταμένες εσωτερικές κρίσεις και συγκρούσεις, η Νιγηρία αποτελεί σήμερα μια από τις φτωχότερες χώρες του κόσμου. Το 75% του πληθυσμού της χώρας ζει κάτω από το όριο της φτώχειας, με λιγότερο από ένα δολάριο την ημέρα, ενώ ο ρυθμός με τον οποίο αυξάνεται η φτώχεια παραμένει ανησυχητικός. Κατά ειρωνικό τρόπο, οι αγροτικές κοινότητες που παράγουν περίπου το 75% του πετρελαίου της Νιγηρίας είναι μεταξύ των

Εικόνα 10: Τα κοιτάσματα πετρελαίου της Νιγηρίας.

¹²⁴ Ross, 2001:333, 335. Ogunidiya, 2009:284-5. Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016:258- 65.

φτωχότερων στη χώρα. Το γεγονός ότι οι εξαγωγές πετρελαίου αντιπροσώπευαν το 2006 το 98% του συνολικού ποσοστού των εθνικών εξαγωγών της Νιγηρίας, αντανακλά την απόλυτη εξάρτηση της χώρας από τις συγκεκριμένες εξαγωγές αλλά και την ευπάθειά της οικονομίας απέναντι στις διακυμάνσεις της παγκόσμιας τιμής του πετρελαίου.

Στη δεκαετία του '80 και του '90, η νιγηριανή οικονομία ακολουθούσε τροχιά ελεύθερης πτώσης με τη χώρα να επιβιώνει μόνο χάρη στις εξαγωγές πετρελαίου και φυσικού αερίου. Η ανάδειξη του πετρελαίου σε στυλοβάτη της νιγηριανής οικονομίας έβλαψε τους παραγωγικούς τομείς της με δύο τρόπους. Αφενός, τομείς, όπως αυτός της γεωργίας απαξιώθηκαν με αποτέλεσμα οι εξαγωγές γεωργικών προϊόντων, που αποτελούσαν το 1960 το 80% των συνολικών εθνικών εξαγωγών, να μειωθούν σε μόλις 4% το 1976. Αφετέρου, οι εξαγωγές πετρελαίου είχαν ως αποτέλεσμα την ανατίμηση του εθνικού νομίσματος και την επακόλουθη μείωση της ανταγωνιστικότητας των υπόλοιπων τομέων της οικονομίας¹²⁵. Το υπερτιμημένο νόμισμα έβλαψε τις παραδοσιακές εξαγωγές κακάο, βαμβακιού και φυσιτικών με αποτέλεσμα την κατακόρυφη μείωση των εισοδημάτων εκατομμυρίων αγροτών¹²⁶. Η κοινωνικο-οικονομική και η πολιτική κατάσταση της Νιγηρίας ήταν απογοητευτική:

« Όλοι οι δημόσιοι θεσμοί βρισκόταν σε κατάσταση προχωρημένης σήψης ενώ οι κοινωνικές υπηρεσίες τελούσαν υπό κατάρρευση. (...) Υπολογίζεται ότι τα 30 πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας η πολιτική ελίτ είχε ιδιοποιηθεί περισσότερα από 30 δισεκατομμύρια δολάρια δημοσίων εσόδων» (Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016: 265).

Στις αρχές της δεκαετίας του '90, η Νιγηρία θεωρούνταν ως το πλέον διεφθαρμένο κράτος στον κόσμο, σύμφωνα με τις εκθέσεις της Διεθνούς Διαφάνειας. Η πλήρης εξάρτηση της οικονομίας της χώρας από τις εξαγωγές ενεργειακών πόρων φαίνεται να σχετίζεται άρρηκτα με την διαφθορά. Ο έλεγχος του δημόσιου τομέα αναδείχθηκε σε μείζον πεδίο ανταγωνισμού τόσο για τον προσωπικό πλουτισμό όσο και για τη δημιουργία και διατήρηση πελατειακών δικτύων. Οι πολιτικοί της χώρας δημιούργησαν ένα κεντρικό μηχανισμό ελέγχου της παραγωγής και εξαγωγής πετρελαίου με σκοπό το προσωπικό όφελος, αδιαφορώντας ταυτόχρονα για τη δημιουργία ενός αποτελεσματικού φοροεισπρακτικού μηχανισμού. Αλλεπάλληλες

¹²⁵ Το γεγονός αυτό περιγράφεται από την οικονομική θεωρία ως ένα φαινόμενο που έχει ονομαστεί «ολλανδική ασθένεια», βλ. στο: Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016: 262.

¹²⁶ Duruigbo, 2005: 22-3. Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016:265, 267.

στρατιωτικές κυβερνήσεις οδήγησαν τη χώρα σε φοβερή παρακμή. Το σημαντικότερο επίτευγμα κάθε νέας νιγηριανής κυβέρνησης, σύμφωνα με τον δικαστή Akinola Aguda στα τέλη της δεκαετίας του '70, ήταν η δημιουργία περισσότερων εκατομμυριούχων από τους προκατόχους της. Η πολιτική ελίτ αποτελούσε τον σύμμαχο των πολυεθνικών επιχειρήσεων προωθώντας πλήθος ευνοϊκών ρυθμίσεων για τις «πετρελαιϊκές ομάδες πίεσης» (oil lobbies). Η απόφαση του Προέδρου της χώρας Στρατηγού Sani Abacha να χορηγήσει άδειες εισαγωγής πετρελαίου σε ανθρώπους του στενού περιβάλλοντός του, οδήγησε τη Νιγηρία στη δεκαετία του '90, παρά τα τεράστια αποθέματα πετρελαίου και τη λειτουργία τεσσάρων μεγάλων διυλιστηρίων σε σοβαρές ελλείψεις καυσίμων! Ο διευθυντής της Διεθνούς Διαφάνειας Peter Eigen, αναγνωρίζει ρητά τη διαφθορά στον Τρίτο Κόσμο ως προϊόν της μαζικής δωροδοκίας που χρησιμοποιούν οι πολυεθνικές εταιρείες για να αγοράσουν συμβάσεις στον αναπτυσσόμενο κόσμο.¹²⁷ Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, παραμένει ευθύνη της εκάστοτε νιγηριανής κυβέρνησης να διασφαλίζει την προστασία της χώρας και των ανθρώπων της.

Μέχρι σήμερα, η παραγωγή πετρελαίου στη Νιγηρία αποτελεί μια κοινοπραξία μεταξύ των πολυεθνικών εταιρειών πετρελαίου και τη νιγηριανή κυβέρνηση, η οποία έχει τα δικαιώματα για όλους τους ορυκτούς πόρους της χώρας. Αν και αυτές οι οντότητες έχουν επωφεληθεί αδρά από την επιχείρηση εξόρυξης, το υπόλοιπο της χώρας, ιδιαίτερα οι περιοχές που παράγουν πετρέλαιο, έχουν υποστεί ζημιές σε πολλούς τομείς. Η διαφθορά είναι διάχυτη στη χώρα ενώ στις κοινότητες που σχετίζονται με την παραγωγή πετρελαίου σημειώνεται σε μεγάλο βαθμό παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η Νιγηρία αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της διαβρωτικής λειτουργίας των πόρων στους θεσμούς και την οικονομία ενός κράτους, όταν οι κρατικοί θεσμοί δεν είναι ισχυροί. Τότε ένα φυσικό αγαθό, όπως το πετρέλαιο, το οποίο μπορεί να γίνει ο μοχλός οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης μεταβάλλεται σε αίτιο διαφθοράς και οικονομικής παρακμής.¹²⁸

¹²⁷ Salisu, 2000: 9-10.

¹²⁸ Duruigbo, 2005: 23. Yusufu Bagaji et al. 2011: 37. Χουλιάρας - Πετρόπουλος, 2016: 256, 265-8.

Συμπεράσματα

Η εκβιομηχάνιση της Βρετανίας τον 19^ο αιώνα υπήρξε, όπως είδαμε, το αποτέλεσμα μιας αυτοτροφοδοτούμενης ανάπτυξης με άξονα τη βιομηχανία άνθρακα. Οι δυο πυλώνες στους οποίους στηρίχθηκε η αύξηση της παραγωγικότητας ήταν η ατμομηχανή και ο φθηνός σίδηρος. Η εφεύρεση της ατμομηχανής κινήθηκε από την ανάγκη της αποστράγγισης των ορυχείων άνθρακα και χρησιμοποιούσε ως καύσιμο τον άνθρακα. Η μείωση της τιμής του σιδήρου και η επακόλουθη διεύρυνση της χρήσης του επετεύχθη χάρη στην αντικατάσταση του ξυλάνθρακα από τον οπτάνθρακα. Οι σιδηρόδρομοι των ανθρακωρυχείων υπήρξαν οι πρώτοι καταναλωτές των ατμομηχανών.¹²⁹ Οι δυνατότητες που δημιουργήθηκαν στη Βρετανία, με την εκμετάλλευση και χρήση του άνθρακα και αφορούσαν τόσο στην απελευθέρωση από τους ενεργειακούς περιορισμούς που έθετε η γη και στην αντικατάσταση της ανθρώπινης ενέργειας, μέσω της μηχανοποίησης της παραγωγής, αποτελούν τις ιδρυτικές πράξεις του σύγχρονου κόσμου¹³⁰. Σύμφωνα με τα παραπάνω δικαιολογημένα ο Pollard (1981: 4) υποστηρίζει ότι: *"Ο χάρτης της βρετανικής βιομηχανικής επανάστασης, είναι γνωστό, είναι απλά ο χάρτης των περιοχών εξόρυξης άνθρακα"*.

Ο χάρτης, ωστόσο, για τα βρετανικά βιομηχανικά προϊόντα δεν θα γνώριζε σύνορα. Η εφεύρεση του φθηνού χάλυβα και η επανάσταση που επέφερε η εφαρμογή της ατμοκίνησης στις χερσαίες και θαλάσσιες συγκοινωνίες επέτρεψαν τη συνεχή επέκταση και την εντατικοποίηση της ανάπτυξης των υπερπόντιων περιφερειών.¹³¹ Η αλληλεξάρτηση των οικονομικών σχέσεων ανάμεσα στο βρετανικό βιομηχανικό πυρήνα και σε μια υπερπόντια περιφέρεια που θα παρείχε φθηνή τροφή, πρώτες ύλες και αγορές για τα βιοτεχνικά προϊόντα της Βρετανίας, επετεύχθη μέσω του ελεύθερου εμπορίου, τους όρους του οποίου επέβαλλε η τελευταία. Η εκμετάλλευση

¹²⁹ Allen, 2006: 29.

¹³⁰ Kander, A., Malanima P., Warde P. 2013: 20.

¹³¹ Gallagher and Robinson 1953: 5. Gilpin (1975) στο Gilpin, 2007: 235.

του άνθρακα και η εκβιομηχάνιση, δημιούργησε την οικονομική ανάπτυξη την οποία η ευελιξία του πολιτικού πλουραλισμού μεγέθυνε περαιτέρω με όχημα το ελεύθερο εμπόριο. Μέσω του ελεύθερου εμπορίου, η Βρετανία αύξησε τον πλούτο και την ηγεμονική ισχύ της και εδραίωσε την κυριαρχία της πάνω στην παγκόσμια οικονομία αγοράς και στον υπανάπτυκτο κόσμο.¹³² Τα οφέλη του ελεύθερου εμπορίου ωστόσο δεν υπήρξαν ισόρροπα. Αν και η Ινδία αποτελούσε τον βασικό προμηθευτή βαμβακιού για τη Βρετανία και είχε αυτοδυναμία στην παραγωγή κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, η απελευθέρωση των εισαγωγών που επιβλήθηκε για τα προϊόντα της βρετανικής βαμβαουργίας οδήγησε στην καταστροφή της ινδικής βιομηχανίας βάμβακος. Η ανακοπή της αστικοποίησης και η αύξηση της φτώχειας αρχικά αλλά και οι συγκρούσεις ήταν κάποια από τα θλιβερά επακόλουθα της βρετανικής παρουσίας μέχρι την τελική κατάκτηση και τη μετατροπή της Ινδίας σε αποικία της Αγγλίας. Το εμπόριο του οπίου αποτέλεσε το ανταλλακτικό μέσο και τον τρόπο να εξισορροπεί η Βρετανία το εμπορικό ισοζύγιο της αναφορικά με τις εισαγωγές που έκανε από την Κίνα. Η απροθυμία της Κίνας να φιλελευθεροποιηθεί σε βαθμό ικανοποιητικό για τα βρετανικά συμφέροντα, την οδήγησε στις δύο διαδοχικές ήττες της από την Αγγλία στους Πολέμους του Οπίου (1839-1842 και 1856-1860) και στην υπογραφή μια σειράς συνθηκών με ταπεινωτικούς όρους που προέβλεπαν το υποχρεωτικό πλέον άνοιγμα των συνόρων της στα ευρωπαϊκά εξαγωγικά προϊόντα¹³³.

Ο «νέος» ιμπεριαλισμός στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, προϊόν της εποχής του ανταγωνισμού μεταξύ των ευρωπαϊκών βιομηχανικών εθνικών οικονομιών, ανέδειξε σε μείζονος σημασίας τα ανεκμετάλλευτα έως τότε εδάφη της Αφρικής. Η ανεμπόδιστη πρόσβαση σε πρώτες ύλες και η δημιουργία προστατευμένων αγορών για τα βιομηχανικά τους προϊόντα ήταν σημαντικοί στόχοι για όλες τις αποικιοκρατικές δυνάμεις. Ωστόσο, το αποικιοκρατικό σύστημα του 19^{ου} αιώνα θα αποδυναμώσει σημαντικά τους παραδοσιακούς αφρικανικούς πολιτισμούς και τις τοπικά περιορισμένες οικονομίες ενώ το μοντέλο των δυαδικών οικονομιών που εφαρμόστηκε θεωρείται υπεύθυνο για τα αναπτυξιακά προβλήματα που κατατράχουν την ήπειρο μέχρι σήμερα. Οι αναγκαίες πρώτες ύλες για τις νέες τεχνολογικές βιομηχανίες της Ευρώπης κόστισαν σε ανθρώπινες ζωές. Πέντε έως οκτώ

¹³² Gilpin, 2007: 228.

¹³³ Acemoglu and Robinson, 2014:135.

εκατομμύρια Αφρικανοί έχασαν τη ζωή τους στο «Ελεύθερο Κράτος του Κονγκό» από την αποικιοκρατική βία στο διάστημα 1885-1908. Τα διαμάντια και ο χρυσός της Νότιας Αφρικής θα οδηγήσουν στους πολέμους των Μπόερς, το 1880-1881 και το 1899-1902. Η φτωχοποίηση των Αφρικανών θα επιτευχθεί με το Νόμο περί της Γης των Αυτοχθόνων το 1913 εξασφαλίζοντας τη διάθεση φθηνού εργατικού δυναμικού για τους Ευρωπαίους αποικιοκράτες και την εξάλειψη του ανταγωνισμού για τους λευκούς αγρότες. Μέσω της κατασκευής και επιβολής, τέλος, το 1948 του καθεστώτος του «απαρτχάιντ», του πιο σύνθετου συστήματος φυλετικού διαχωρισμού και διακρίσεων που γνώρισε ποτέ η ανθρωπότητα, το χρώμα του δέρματος θα καθορίζει την ποιότητα και την αξία της ανθρώπινης ζωής στη Νότια Αφρική μέχρι και το 1994.

Η διοικητική κουλτούρα της αποικιοκρατίας θα αποτελέσει, ωστόσο, μετά το 1960 την πιο δυσμενή κληρονομία για τα ανεξάρτητα πλέον κράτη της Αφρικής. Οι δομές της αποικιοκρατικής εξουσίας είχαν ως συνέπεια η εξέλιξη των πολιτικών και οικονομικών θεσμών σε πολλές πρώην αποικίες της Αφρικής να επιτρέψουν την κατάληψη της εξουσίας σε ανενδοίαστους ηγέτες που εντατικοποίησαν την αρπαγή του πλούτου στην οποία μέχρι τότε επιδίδονταν οι Ευρωπαίοι αποικιοκράτες¹³⁴. Η τάση του γρήγορου πλουτισμού που χαρακτηρίζει συχνά τους πολιτικούς ηγέτες της Αφρικής αποτελεί τον μοχλό των διεφθαρμένων πρακτικών που οδηγούν στην υπανάπτυξη. Οι πλούσιες σε πόρους χώρες της Αφρικής μαστίζονται από την πολιτική και εμπορική διαφθορά, την κοινωνική ανισότητα και την πολιτική αστάθεια που έρχεται ως αποτέλεσμα των αποτυχημένων συστημάτων διακυβέρνησης να ανταποκριθούν στα βασικά δικαιώματα του αφρικανικού λαού.¹³⁵ Ο συνδυασμός του πλούσιου υπεδάφους της Αφρικής με την αδύναμη διακυβέρνηση οδήγησαν στη διαφθορά και τις ένοπλες συγκρούσεις και υπέσκαψαν την οικονομική ανάπτυξη. Αυτό είναι ό,τι έχει ονομαστεί «κατάρα των πόρων» (resource curse)¹³⁶. Όλα τα παραπάνω αντανακλώνονται στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Νιγηρίας που αποτελεί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της θεωρίας του κράτους-εισοδηματία και συμπυκνώνει όλες τις αιτίες της κατάρας των πόρων που χαρακτηρίζει τα περισσότερα πλούσια σε πόρους κράτη της Αφρικής.

¹³⁴ Acemoglu and Robinson, 2014:133.

¹³⁵ Munyae and Mulinge 1999: 61.

¹³⁶ Χουλιάρης - Πετρόπουλος, 2016:255.

Όσα αναπτύξαμε στα κεφάλαια που προηγήθηκαν στόχο είχαν να εξετάσουν και να αναδείξουν τη διττή λειτουργία των ενεργειακών πηγών και των φυσικών πόρων για την επιβίωση των ανθρώπων και της κοινωνίας τους. Σύμφωνα με όλα όσα παραθέσαμε παραπάνω, φαίνεται να επιβεβαιώνεται η αλήθεια της θεωρίας-ισχυρισμού μας για την διττή και ταυτόχρονα αντιφατική δυναμική των αγαθών αυτών στις ανθρώπινες κοινωνίες. Η ενέργεια και οι φυσικοί πόροι αποτελούν ισχυρή μορφοποιητική δύναμη για τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των ανθρώπων και την κοινωνική και οικονομική εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών ενώ ταυτόχρονα μπορούν να αποτελέσουν αρνητική συνισταμένη στην εξέλιξη και την οικονομική μεγέθυνση, ως παράγοντες υπανάπτυξης, σύγκρουσης και διαφθοράς.

Βιβλιογραφία

Acemoglu, D. and Robinson, A. J. 2014. *Γιατί Αποτυγχάνουν τα Έθνη*, μτφ. Α. Φιλιππάτος, Αθήνα: Α. Α. Λιβάνη.

Alayli, M. A. 2005. “Resource Rich Countries and Weak Institutions: The Resource Curse Effect”. Διαθέσιμο στο: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.582.223&rep=rep1&type=pdf>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 30/12/2016.

Allen, C. R. 2006. “The British Industrial Revolution in Global Perspective: How Commerce Created The Industrial Revolution and Modern Economic Growth”. Διαθέσιμο στο: <http://12.161.242.125/dotAsset/f2bc31e9-4877-411f-b621-851df517712a.pdf>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 30/12/2016.

Aliber, M. 2003. “Chronic Poverty in South Africa: Incidence, Causes and Policies”. *World Development*, Vol. 31, No. 3, pp. 473–490.

Beckert, S. 2004. “Emancipation and empire: Reconstructing in worldwide web of cotton production in the age of the American Civil War”. *American Historical Review* vol. 109, no. 5, pp. 1405-1438.

Bertocchi, G. and Canova, F. 2002. “Did colonization matter for growth? An empirical exploration into the historical causes of Africa’s underdevelopment”. *European Economic Review* 46, pp. 1851 – 1871.

Brown, H. R. 2003. “The Opium Trade and Opium Policies in India, China, Britain, and the United States: Historical Comparisons and Theoretical Interpretations”, pp. 1-57. Διαθέσιμο στο: <http://www.richardharveybrown.com/2opium.pdf>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 30/11/2016.

Burns, E. M. 2006. *Ευρωπαϊκή ιστορία : ο Δυτικός Πολιτισμός: νεότεροι χρόνοι*, Δ΄ έκδοση, επιμ. Κολιόπουλος Ι.Σ., μτφ. Τ. Δαρβέρης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Cain, J. P. and Hopkins, G. A. 1980. “The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914”. *The Economic History Review*, second series, vol. XXXIII, no. 4, pp. 463-490.

Carr, H. E. 1951. *The Twenty Years’ Crisis, 1919-1939. An Introduction to the Study of International Relations*. London: Macmillan.

Cohn, H. T. 2009. *Διεθνής Πολιτική Οικονομία: Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Gutenberg.

Condliffe, J. B. 1950. *The Commerce of Nations*. New York: W.W. Norton.

Duruigbo, E. 2005. “The World Bank, Multinational Oil Corporations, and the Resource Curse in Africa.” *University of Pennsylvania Journal of International Economic Law*, Vol. 26, no 1, pp. 1-67.

Fernihough, A. and O'Rourke K. H. 2014. “Coal and the European Industrial Revolution”. *NBER Working Paper*, no. 19802, pp. 1-59.

Frynas, J. G. and Paulo, M. 2006. “A New Scramble for African Oil? Historical, Political, and Business Perspectives”. *African Affairs*, vol. 106, no. 423, pp. 229–251.

Gallagher, J. and Robinson, R. 1953. “The Imperialism of Free Trade”. *THE ECONOMIC HISTORY REVIEW*, second series, vol. VI, no. I, pp. 1-15.

Gilpin, R. 2007. *Πόλεμος και Αλλαγή στη Διεθνή Πολιτική*, Γ' έκδοση, Ήφαιστος Π. (επιμ.), μτφ. Κ. Κολιόπουλος. Αθήνα: Ποιότητα.

Hobsbawm, E. 2003. *Η Εποχή του Κεφαλαίου 1848-1875*, γ' ανατύπωση, μτφ. Δημ. Κούρτοβικ. Αθήνα: ΜΙΕΤ.

- 2002^α. *Η Εποχή των αυτοκρατοριών 1875-1914*, α΄ ανατύπωση, μτφ. Κ. Σκλαβενίτη. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- 2002^β. *Η Εποχή των Επαναστάσεων*. Διαθέσιμο στο: https://www.ganino.com/files/elliniki_vivliothiki/E%20epokhe%20ton%20epanastaseon%20%5B1789-1848%5D%20-%20Erik%20Khomsmproum.pdf. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 17/12/2017.

Howe, A. 2004. "Britain and the World Economy", in Williams Ch. (ed.) *A Companion to Nineteenth-Century Britain*. UK: Blackwell Publishing Ltd, pp. 17-33.

Iyer, L. 2010. "DIRECT VERSUS INDIRECT COLONIAL RULE IN INDIA: LONG-TERM CONSEQUENCES". *The Review of Economics and Statistics*, vol. XCII, no 4, pp. 693-715.

Kander, A., Malanima P., Warde P. 2013. *POWER TO THE PEOPLE: ENERGY IN EUROPE OVER THE LAST FIVE CENTURIES*. Διαθέσιμο στο: [file:///C:/Users/user/Downloads/Power to the People%20\(14\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Power%20to%20the%20People%20(14).pdf). Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 17/1/2017. (Ο αριθμός των σελίδων στις οποίες παραπέμπει το κείμενο αφορούν στην ηλεκτρονική μορφή του βιβλίου.)

Kennedy, P. 1991. *Η Άνοδος και η Πτώση των Μεγάλων Δυνάμεων*, τ. Α', μτφ. Α. Παναρέτου, Αθήνα: ΑΞΙΩΤΕΛΛΗΣ.

Kindleberger P. C. 2003. "The Rise of Free Trade in Western Europe", in Frieden A. J. and Lake A. D. (edit.), *International Political Economy: Perspectives on Global Power and Wealth*, four edition. London and New York: Taylor & Francis e-Library, pp. 73-89.

Lange, M., Mahoney, J. and Vom Hau, M. 2006. "Colonialism and Development: A Comparative Analysis of Spanish and British Colonies". *AJS*, Vol. 111 No. 5, pp. 1412–62.

Lieven, D. 1999. "Dilemmas of Empire 1850-1918. Power, Territory, Identity". *Journal of Contemporary History*, Vol. 34, No. 2, pp. 163-200.

Lindemann, S. A. 2014. *Ιστορία της νεότερης Ευρώπης. Από το 1815 μέχρι σήμερα*. Μιχαηλίδης Δ. Ι, Ξιφάρá Φ. (επιμ.), μτφ. Γ. Χρηστίδης. Αθήνα: Κριτική.

Lougheed, A. 2005. «Βιομηχανία και Τεχνική Αλλαγή» στο Aldcroft D. - Ville S. (επιμ.), *Η ευρωπαϊκή οικονομία 1750-1914: θεματική προσέγγιση*, μτφ. Ν. Σταματάκης. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ.189-221.

Mabikke, B. S. 2012. “Africa’s Wealth of Resources, Blessing or Curse”. In AGGN (African Good Governance Network), *Expert Conference Organized at the European Academy Otzenhausen*, Saarland, January 18th -20th, 2012. Διαθέσιμο στο: https://www.researchgate.net/profile/Samuel_Mabikke/publication/261806916_Africa%27s_Wealth_of_Resources_Blessing_or_Curse/links/00b7d5358d35599849000000.pdf. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 3/1/2017.

Mailey, R. J. 2015. “The Anatomy of the Resource Curse: Predatory Investment in Africa’s Extractive Industries”. *ACSS Special Report*, No.3. Washington: Africa Center for Strategic Studies.

Makki, F. 2004. “The empire of capital and the remaking of centre-periphery relations”. *Third World Quarterly*, Vol 25, No 1, pp. 149-168.

Mommsen, J. W. 2007. *Ιμπεριαλισμός: οι Πνευματικές, Πολιτικές και Οικονομικές Ρίζες του*. Λούλος Κ. (επιμ.), μτφ. Χ. Ζουμπέρη. Αθήνα: Πολύτροπον Α.Ε.

Munyaе, M. and Mulingе, M. 1999. “The Centrality of a Historical Perspective to the Analysis of Modern Social Problems in Sub-Saharan Africa: A Tale From Two Case Studies”. *Journal of Social Development in Africa* vol. 14, no. 2, pp. 51-70.

North, C. D. 2000. *Δομή και Μεταβολές στην Οικονομική Ιστορία*, μτφ. Α. Αλεξιάδη, Αθήνα: Κριτική.

Nwankwo, B. O. 2015. “The Politics of Conflict over Oil in the Niger Delta Region of Nigeria: A Review of the Corporate Social Responsibility Strategies of the Oil Companies.” *American Journal of Educational Research*, 2015 3 (4), pp 383-392. Διαθέσιμο στο: <http://pubs.sciepub.com/education/3/4/1/>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 22/2/2017

O’ Brien, P. K. and Prados de la Escosura, L. 1998. “Balance Sheets For the Acquisition, Retention and Loss of European Empires Overseas”, *Revista de Historia Economica XVI* (1), pp. 1-38.

Ogundiya, S. I. 2009. “Political Corruption in Nigeria: Theoretical Perspectives and Some Explanations”. *Anthropologist*, vol. 11, no. 4, pp. 281-292.

Pagden, A. 2008. *Λαοί και Αυτοκρατορίες*, γ’ έκδοση, Μαζαράκη Λ. (επιμ.), μτφ. Α. Καζάζης. Αθήνα: Πατάκη.

Peers, M. D. 2004. “Britain and Empire”, in Williams Ch. (ed.), *A Companion to Nineteenth-Century Britain*. UK: Blackwell Publishing Ltd, pp. 53-78.

Pollard, S. 2003. «Η Οικονομική Επανάσταση» στο Αρβελέρ, Ε. – Maurice A. (επιμ.), *Οι Ευρωπαίοι*, β' έκδοση, τ. Β'. Αθήνα: Σαββάλας, σσ. 248-274.

- 1981. *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760–1970*. Oxford, UK: Oxford University Press.

«Rocket and the Rainhill trials». *National Railway Museum*. Διαθέσιμο στο: <http://www.nrm.org.uk/railwaystories/railwayarticles/rocket-stephenson>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 17/10/2016.

Rosser, A. 2006. “The Political Economy of the Resource Curse: A Literature Survey Andrew”. *IDS Working Paper*, no. 268, pp. 1-34.

Ross, L. M. 2001. “Does Oil Hinder Democracy?” *World Politics*, no. 53, pp. 325-361.

Ρουμελιώτης, Π. 2002. *Παγκόσμια Διακυβέρνηση ή Ηγεμονική Παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Α.Α. Λιβάνη.

Salisu, A. M. 2000. “Corruption in Nigeria”. Διαθέσιμο στο: <http://eprints.lancs.ac.uk/48533/1/Document.pdf>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 30/1/2017.

Settles, D. J. 1996. “The Impact of Colonialism on African Economic Development”. *University of Tennessee Honors Thesis Projects*. Διαθέσιμο στο: http://trace.tennessee.edu/utk_chanhonoproj/182. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης 31/10/2016.

Σωτηρόπουλος Δ., Χουλιάρας Α., Ρούσσος Σ., Σκλιάς Π. 2005. *Ο Τρίτος Κόσμος: Πολιτική, Κοινωνία, Οικονομία, Διεθνείς Σχέσεις*. Αθήνα: Παπαζήση.

Torvik, R. 2009. “Why do some resource abundant countries succeed while others do not?” *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 25, No. 2, pp. 241–256.

Uwa G. O., Lanrewajuu S. A., Ojeme S. 2014. “Globalisation and Africa Crisis of Development in the 21st Century.” *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 4 No. 4, pp. 273-284.

Vries, H. H. P. 2001. “Are Coal and Colonies Really Crucial? Kenneth Pomeranz and the Great Divergence”. *Journal of World History*, Vol. 12, No. 2, pp. 407-446.

Watson, A. 2010. *Η Εξέλιξη της Διεθνούς Κοινωνίας: Μια συγκριτική ιστορική ανάλυση*. Παπασωτηρίου Χ., Ήφαιστος Π. (επιμ.), Ηρ. Στροϊκού (μτφ.). Αθήνα: Ποιότητα.

Webster, A. 1990. "The political economy of trade liberalization: the East India Company Charter Act of 1813". *Economic History Review*, 2nd ser. Vol. 43, No. 3, pp. 404-419.

Wrigley, A. E. 2013. "Energy and the English Industrial Revolution". *Philosophical Transactions of the Royal Society A Mathematical, Physical and Engineering Sciences*. Διαθέσιμο στο: <http://rsta.royalsocietypublishing.org/content/371/1986/20110568.short>.
Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 3/1/2017.

- 1962. "The Supply of Raw Materials in the Industrial Revolution". *The Economic History Review*, Second Series, vol. XV, no. I, pp. 1-16.

Χουλιάρης, Α.- Πετρόπουλος, Σ. 2016. *Η Αφρική και οι Άλλοι. Οι σχέσεις της Αφρικής με την Ευρώπη και τον Κόσμο*. Αθήνα: Κάλλιπος.

Young, J. C. R. 2007. *Μεταποικιακή Θεωρία: μια ιστορική εισαγωγή*. Καραγιάννη Β. (επιμ.), μτφ. Γ. Δεμερτζίδης. Αθήνα: Πατάκη.

Yusufu Bagaji S. A., Odoba Achegbulu, J., Maji A., Yakubu N. 2011. "Explaining the Violent Conflicts in Nigeria's Niger Delta: Is the Rentier State Theory and the Resource-curse Thesis Relevant?" *Canadian Social Science*, Vol. 7. No. 4, pp. 34-43.

Εικόνες

1. «Σίδερο και κάρβουνο», Γ. Μπλέηκ, 1855-60. Διαθέσιμο στο: [http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos Politismos/Istoria c/c-03-12.htm](http://users.sch.gr/ipap/Ellinikos_Politismos/Istoria_c/c-03-12.htm).
Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 17/10/2016.
2. Σιδηρά γέφυρα στο Σρόπσαϊρ, Αγγλία, η πρώτη σιδερένια γέφυρα παγκοσμίως, κατασκευής 1781.
https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%92%CE%B9%CE%BF%CE%BC%CE%B7%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE_%CE%B5%CF%80%CE%B1%CE%BD%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B1%CF%83%CE%B7. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 17/10/2016.
3. Η ατμομηχανή του James Watt. Διαθέσιμο στο: https://www.google.gr/search?q=%CE%B7+%CE%B1%CF%84%CE%BC%CE%BF%CE%BC%CE%B7%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B7+%CF%84%CE%BF%CF%85+Watt&rlz=1C1AVNG_elGR664GR664&espy=2&biw=1034&bih=506&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=0ahUKEwj0yJaj2nPAhWEzxQKHXQQBUgQsAQIOQ#imgrc=zdZ6Adm59YOa7M%3A
Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 17/10/2016.
4. Η λοκομοτιβα "Rocket" του George Stephenson (1829).
<http://www.moah.org/steam/steam.html>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 17/10/2016.
5. Χάρτης που δείχνει την έκταση της Βρετανικής Αυτοκρατορίας το 1886. (Imperial Federation Map by Walter Crane). *The Victorian Web*. Διαθέσιμη στο: <http://www.victorianweb.org/victorian/art/design/crane/1.html>.
Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 17/10/2016.

6. Χάρτης των ευρωπαϊκών αποικιών στην Αφρική το 1914. Διαθέσιμη στο: [http://althistory.wikia.com/wiki/Colonisation_of_Africa_\(Twilight_of_a_New_Era\)](http://althistory.wikia.com/wiki/Colonisation_of_Africa_(Twilight_of_a_New_Era)). Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 30/1/2017.
7. Θύμα της αποικιοκρατικής βίας στο Κονγκό. Διαθέσιμη στο: http://aorata-gegonota.blogspot.gr/2016/03/blog-post_45.html. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 30/1/2017.
8. Παραλία στη Νότια Αφρική μόνο για Λευκούς την περίοδο του απαρχαίντ. Διαθέσιμη στο: <http://www.historyguide.gr/wp-content/uploads/2016/05/ap01.jpg>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 30/1/2017.
9. Χάρτης του ορυκτού πλούτου της Αφρικής. Διαθέσιμη στο: <http://faiakas.blogspot.gr/2014/08/7.html>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 30/1/2017.
10. Τα κοιτάσματα πετρελαίου της Νιγηρίας. Διαθέσιμη στο: <https://edodeltamovement.wordpress.com/oil-bloc-owners>. Ημερομηνία τελευταίας πρόσβασης: 30/1/2017.

